

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav etnologie

Barbora Spalová

HRANIČNÍ PROSTOR
Žitý prostor obyvatel česko-německého pohraničí
Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.
Krompach 2000

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav etnologie

Prohlašuji, že jsem pracovala samostatně a že jsem ve své diplomové práci použila jenom citované prameny.

V Praze, dne 16.12. 2000

Barbora Spalová

Obsah

Předmluva.....	4
Jak začít?.....	6
Jak jsme se rozhodli stát se Krompašáky aneb působení ekologické a krajinářské rétoriky.....	8
Diskurz o krajině.....	10
Historie diskurzu o krajině.....	10
Estetický pohled na krajinu.....	12
Etnocentrický až egocentrický pohled.....	14
Esenciální a existenciální hodnoty krajiny.....	16
Krajina x žitý prostor	17
Do roku 1918. Kraj horské romantiky.....	22
1918 - 1938. Proslulý Heimat a proslulé lázně.....	30
1938 - 1945: Heim ins Reich! - Doma v říši?	42
1945 - 1968. Československé pohraničí a Oberlausitzer Heimat.....	48
1968 - 1989. Rekreační oblast a chráněné území.....	63
Po roce 1989. Dreiländereck nebo stále pohraničí?.....	68
Přehled historického vývoje.....	69
Korelace komunikačního a identifikačního prostoru	71
Historická zkušenost respondentů v mentálních mapách.....	72
Ukázky rozboru mentálních map.....	75
Závěr. Utváření žitého prostoru jednotlivce a společnosti.....	88
Seznam citovaných respondentů	94
Výběrová bibliografie.....	95

Předmluva

Představovaná diplomní práce se zakládá především na výzkumu, který jsem prováděla od ledna do listopadu roku 2000 ve třech obcích na česko-německém pomezí. Hlavním záměrem práce bylo řešení problému, jak antropologicky uchopit vztah jednotlivce a společnosti k žitému prostoru a co si vlastně pod tímto pojmem představit. Snažím se najít možnost, jak komplexně a univerzálně pojednat žitý prostor jednotlivce, nehledě na to, zda se jedná o rurální či urbánní prostředí. Zajímá mne, jak se žitý prostor utváří, nakolik reflektuje fyzické danosti prostředí a historii kraje, co pro nás znamená a my pro něj. K danému výzkumu jsem zvolila lokality v blízkosti státní hranice, neboť tato jasně vymezená prostorová hranice mi poskytuje možnost sledovat, jak se obyvatelé s takovýmto fyzicky definovaným omezením vyrovnávají.

Vzhledem k možnosti bydlení a dlouhodobého kontaktu s obyvateli jsem zvolila českou obec Krompach (přibližně 100 trvale žijících a 600 přechodných obyvatel) a německé obce Jonsdorf (přibližně 1700 obyvatel) a Oybin (přibližně 1300 obyvatel). Lokality se nacházejí v Lužických/Lausitz, resp. Žitavských/Zittauer horách, tj. v Libereckém kraji České republiky a ve státě Sasko Spolkové republiky Německo. Z výběru lokalit vyplývají také vedlejší záměry práce jako představit historii česko-německého pohraničí posledního století z jiného než čistě etnického úhlu pohledu a naznačit, čím může být pro antropologii přínosné studium příhraničních komunit.

Základními metodami výzkumu, které jsem používala, bylo zúčastněné pozorování a rozhovor. Během výzkumu jsem hovořila s asi padesáti respondenty všech věkových kategorií. Celou sérii rozhovorů jsem však získala pouze od dvaceti respondentů, s jejichž výpověďmi dále pracuji. Při prvním setkání jsem se snažila získat autobiografický příběh informanta a do průběhu rozhovoru jsem tedy zasahovala minimálně. V následujících dvou rozhovorech už jsem kladla konkrétnější dotazy vzhledem k tématu práce a respondenta jsem vybídla, jednou či opakovaně, k nakreslení jeho mentální mapy žitého prostoru. Další informace jsem získávala také z přímého pozorování, neboť po celou dobu výzkumu jsem se svým mužem trvale bydlela v Krompachu, kde jsem se také podle svých možností zapojila do společenského života. K historické analýze jsem použila uvedenou literaturu a archivní prameny. Rozhovory jsem si povětšinou nenahrávala, přepisovala jsem je z poznámek bezprostředně po jejich ukončení.

Přestože jsem se snažila o rovnoměrné zastoupení českých i německých respondentů, těžiště práce spočívá především v poznatcích z české strany hranice, kterou jsem vzhledem ke svému bydlišti poznala přece jen důkladněji.

Jak začít?

Podle mých zkušeností je vždy nejhorší napsat první větu. Než tedy zírat do spořiče obrazovky, rozhodla jsem se, v jistém ohledu velmi neoriginálně, začít u sebe. Popravdě řečeno, mě tato spásná myšlenka napadla už při sondáži před výzkumem, kdy jsem dospěla k názoru, že ze všech mých respondentů jsem nejideálnější právě já. Zprvu jsem se své sebestřednosti trochu zalekla. Neměla bych psát spíše o těch „reálných“, „opravdových“ místních lidech a jejich vidění světa? Kdo je zvědav na moje sebezpytování? Neměla bych se soustředit na hledání nezjevných společenských a kulturních zákonů, které řídí osudy mých respondentů, aniž by si to oni sami plně uvědomovali? Cožpak mi nevštěpovali do hlavy, že vědec si musí udržet odstup a nadhled nad terénem?

V tomto okamžiku jsem se však zalekla ještě víc. Dobře totiž vím, že takhle to, tedy alespoň u mne, nefunguje. Jsem nenapravitelně náchylná k podléhání ideologiím, nedostatek racia doháním intuicí, a i kdybych se sebevíc snažila být nestranná, jistí lidé, jistá témata, jisté teorie a postupy mi budou vždy sympatičtější, než jiní, jiná, jiné. Nezbyvá tedy než se pokusit podívat se do vlastních karet, už kvůli tomu, abych zjistila, co mám vlastně na ruce. Od této sociologie (v mém případě řekněme antropologie) sebe samého (Konopásek 1998:88) si slibuji hned několik kýžených důsledků. Za prvé bych takto mohla zhodnotit teorie, které formují mé uvažování a nahlížení problému, za druhé bych ráda pojmenovala modely, podle kterých vyvozují obecnější závěry z vlastní zkušenosti. Tyto modely pak mohou, ale také zdaleka nemusí fungovat i na zkušenost respondentů a je třeba se vyhnout tomu, abych se pokoušela zjištěné modely aplikovat tam, kde nevyhovují. V neposlední řadě si chci takto vyjasnit své místo v terénu, svůj vliv na respondenty, sledovat proměny svých statusů a rolí v rámci celku obyvatel obce, kde provádím výzkum. Je totiž zjevné, že jinak se se mnou bavili „starousedlíci“ (o tom, co to v Krompachu znamená, viz dále) v lednu, kdy jsem pro ně byla podivnou „luffáčkou“ a jinak v květnu, kdy jsem sice byla možná ještě podivnější, protože jsem se sem opravdu nastálo nastěhovala, zato jsem ale pomalu přestávala být jednoznačnou „luffáčkou“, protože jsem pracovala dvakrát týdně s dětmi z místní zvláštní internátní školy a pravidelně jsem byla vídána s rýčem, konví, hráběmi a bezradným výrazem na „zahrádce“, jak se zde eufemisticky přezdívá poměrně rozsáhlým pozemkům, které díky intenzivnímu „kopaničářství“ zajišťují nezanedbatelnou část stravy a

někdy i příjmů rodin.

Podkladem k autoreferenčnímu rozboru mi budou mé předešlé práce k tématu (bakalářská práce obhajovaná v létě 1999 se zabývala identifikací přestěhovalců z města ve venkovském prostředí) a deníkové záznamy, které si vedu již několik let.

Snad si mohu tento přístup dovolit, jestliže čtenáře upozorním, že vytváření antropologických textů pokládám za svého druhu literární činnost. Nepovažuji tuto literární cestu antropologie nikterak za samospasitelnou, přesto si myslím, že je možná a může být i podnětná. Mým cílem je nabídnout jeden z možných popisů situace, do které jsem se v lednu letošního roku začlenila. Tento popis se opírá o vlastní výzkum využívající metodologických prostředků antropologie a zahrnuje, snad nikoliv příliš excesivně, informace o mně jako o subjektu i objektu výzkumu. Sám o sobě již je také interpretací zkoumané situace. Co tedy odlišuje tuto práci od literární fikce je tedy zaprvé faktická existence popisované situace a za druhé komentáře k tomu, jak jsem k popisu a interpretaci dospěla. Ráda bych zde předložila mozaiku úvah a popisů rámovanou příběhem psaní tohoto textu. Mým tichým přáním je vytvořit text schopný dalších životů v hlavách jeho čtenářů.

Respondentem č.1 je tedy Barbora Spalová.

Sociobiografický profil: Je mi 24 let a studuji pátým rokem etnologii na Karlově univerzitě. Pocházím z Prahy, ač značnou část dětství jsem strávila u prarodičů ve východních Čechách na chalupě v Jestřebích horách. V mých devíti letech jsme se s rodiči na pět let přestěhovali do Moskvy, kde jsme zpočátku bydleli na bezútěšném okrajovém sídlišti a kde jsem prožila šok z neznámého, nepřátelského a po všech stránkách neuspokojivého městského prostředí. Prostor Leninských hor (jméno zmíněného sídliště) pro mě byl na jednu stranu neuchopitelně obrovský, jakoby snad na světě už neexistovalo nic jiného než vysokánské šedivé bloky poházené v rozmáčené půdě, na druhou stranu se můj žitý prostor radikálně zmenšil na cestu metrem do školy, na areál velvyslanectví, na pár ulic v okolí školy, na střechnu našeho paneláku. Po návratu do Prahy jsem se vědomě snažila identifikovat s metropolí, protože ještě ve třinácti letech jsem díky moskevskému exilu například nevěděla, která tramvaj jede na Pražský hrad. Během pěti let studia na malostranském gymnáziu jsem tento handicap zdárně odstranila a Praha je teď městem nejvrostlejším v mé paměti a v srdci. Mohu použít superlativ, protože měst a míst, kde jsem prožila delší čas a kde se cítím tak trochu „doma“ není zrovna málo - krom zmíněných je to také Trutnov, Plzeň, Paříž, Krakov, Vídeň, Tanga v Tanzánii, Bhagsu nebo Chamba v Indii,

francouzské Pyreneje a nejnověji Krompach v Lužických horách. Sem jsme se s mužem odstěhovali v lednu roku 2000 do domu jeho rodičů. Jak dlouho se zde zdržíme nedokáží odhadnout, syndrom stěhovacích banánových beden se nám pomalu, ale jistě stává životním stylem.

Jak jsme se rozhodli stát se Krompašáky aneb působení ekologické a krajinářské rétoriky

Tato otázka má přinejmenším dva podbody - jak jsme se rozhodli stát se venkovany a specificky obyvateli vísky na „drsném Severu“, ve „vysídleném pohraničí“, ve stigmatizovaných a stigmatizujících Sudetech.

Nejprve tedy k rozhodnutí opustit, dle mých deníků, *lenivou, krásnou metropoli, kde je to fajn, ale všechno už je tu drobet chycený, takový nakyslý*. Mohla bych jmenovat důvody rodinné, ekonomické, zdravotní či touhu splnit si dětský sen, ale asi by to přece jen nebylo to hlavní. Po roce 89 se totiž „útěky“ měšťáků na venkov (Jirků 1996) staly relativně častým a v médiích diskutovaným jevem. S nadšenými exulanty do „ráje přírody a opravdového nezkaženého života“ jsem se setkávala stále častěji, ať už patřili do okruhu mých přátel či naopak pocházeli ze světa mně sociálně vzdálených.

Považovat takový nárůst podobných případů za náhodu by bylo velmi idealistické. Sociologové (Librová 1994) uvažují o transformaci českého jevu chatařství a chalupářství, ekonomové se zabývají hospodářským tlakem na rodiny, pro které je život ve městě a udržování víkendového bydliště neúnosné. (Tento důvod se také velmi často objevuje ve výpovědích respondentů, kteří se sami z města na venkov přestěhovali nebo uvažují nad podobným případem z okolí. Zdá se, že „ekonomické“ vysvětlení je všeobecně nejsrozumitelnější, bez většího vysvětlování se dá obhájit v zásadě před kýmkoliv. S jinými důvody, jako např. láska ke krajině, zvědavost na jiné prostředí atd. se respondenti svěřují mnohem váhavěji, jakoby s obavou, zda budou pochopeni, zda se jim naslouchající nevysměje. Stejně samozřejmý důvod jako důvod „ekonomický“ je pak už jen zdraví příbuzných, zvláště dětí. Připadá mi to jako vcelku zajímavý poukaz na demonstrování hodnotové orientace společnosti.) Antropologický pohled může nabídnout doplňující interpretaci prostřednictvím rozboru „zprostředkujících rétorik“ (Augé 1999:95), které procházejí napříč nejrozličnějšími světy dnešní společnosti. Z mého pohledu a pro můj případ se jako určující jeví

dva okruhy důvodů a příslušných rétorik, které bych mohla nazvat jako společensko - ekologické¹ a krajinářsko - naturalistické.

K prvním řadím trendy reagující na „šok z ekologie“ (Keller 1996) a vyznačující se odporem ke „konzumnímu způsobu života“, „dobrovolnou skromností“, touhou po „trvale udržitelném rozvoji“, po „seberealizaci vně globalizačních struktur“. Sociolog Pavel Říčan, který se sám počítá mezi ty, „kteří se stěhovali na venkov s velkými ideami“, mluví o „patosu velkých slov“. Píše: „Naše argumentace se opírá o teze typu: „svět není v pořádku“, „je třeba něco dělat“, „je lepší si zeleninu vypěstovat, než ji kupovat a podobně“ (Říčan 1999:28). V době selhání socialistických, konzervativních i liberálních ideologií se vytváří ideologie „třetí cesty“. V bývalých komunistických zemích je ekologické smýšlení tradičně v opozici k vládnoucímu režimu. „Ekologismus byl v konfliktu s takzvanou industrializací socialistického stylu“ (Łukowska 1998:65) a nyní se neslučuje s nezodpovědným liberalismem a ideologií samospasitelné tržní ekonomiky, jak bývá viděna současná vláda stoupenci ekologismu. Označení ideologie je na místě, neboť vyznavači tohoto proudu chtějí přemýšlet a jednat ve jménu perspektivy, která přesahuje obzor jejich vlastního života, jejich jednání je tedy motivováno ideou a nikoli zkušeností. Půvabný příklad v tomto případě již zparodované rétoriky tohoto proudu poskytuje próza rakouského autora Roberta Menasse, který ve svém románu *Čelem vzad* popisuje pokus své matky přestěhovat se z Vídně do „nejzastrčenější provincie země už tak nanejvýš provinciální“, do vísky blízko českých hranic. Matka, *zapálená bioselka*, zasvěcuje syna do svých záměrů těmito slovy: „*Jsem snad, jak bylo řečeno, člověk, co vystoupil z rychlíku? Ne, jsem navrátilce, protože se vracím ke smysluplnému a zdravému životu v souladu s přirozeným metabolismem přírody*“ (Menasse 1999:31).

Citát vytváří také přechod od političtější rétoriky rozchodu s většinovou společností k rétorice druhého okruhu, která vyzdvihuje potřebu „bezprostředního kontaktu s přírodou“, „včlenění člověka do přírodního společenství“ (Suša 1992), potřebu najít si domov v „přirozené krajině“. Poslední postulát už také stojí v centru celé této práce. Nakolik ekologická rétorika proniká do všech vrstev společnosti, dokazuje odpověď dvanáctileté respondentky ze Šluknovského výběžku na otázku, jaká krajina se jí líbí, kde by chtěla žít: „*Nejvíce se mi líbí krajina typu pohádkového a*

¹ Ekologismem jako druhem subkultury s vlastním folklorem se zabývá kupříkladu M.A. Łukowska z lodžské univerzity: “ This means that ecologism as a cultural and social phenomenon has an urban origin and mainly urban character.” (Łukowska 1998:65) (Ekologismus jako kulturní a sociální fenomén je městského původu a má především městský charakter – Př. aut.)

krajina s ekologickou rovnováhou. Nejvíce asi ta krajina s ekologickou rovnováhou. To je, že je tam akorát stromů, keřů a zvířat. Moje krajina by vypadala tak, že by nikde nebyly továrny a silnice, všude by byli hodní lidé a přestali by se rozlišovat podle barvy pleti.”

Jaké krajinářské rétorice jsem tedy „podlehla” při svém rozhodování k odchodu na venkov a jakou zároveň částečně přejímám při vedení výzkumu?

Diskurz o krajině

Takřka u všech obyvatel Krompachu, se kterými jsem se doposud setkala, vzbuzoval fakt našeho trvalého nastěhování značný údiv: „Co tady budete dělat? To musí být po Praze pěkný skok!” Když jsme tedy vysvětlili náš záměr zrekonstruovat rozpadající se dům, pracovat na diplomové práci, kterou jsem při běžném setkání představovala jako práci o hranicích prostoru a o vztahu ke krajině, a přitom se živit, jak to půjde, partneři rozhovoru se většinou uklidnili a zjištění shrnuli slovy: „No jo, vždyť máte recht, vždyť je tady krásně.” S tím jsme vždy horlivě souhlasili a rozcházeji jsme se s pocitem společné pravdy. Co ovšem doopravdy výrok „Je tady krásně” pro každého z nás znamená? Je tady esteticky hodnotná krajina, je tu zdravé životní prostředí, je tu klid a řád na rozdíl od chaosu velkoměsta, jsou tu uspokojivé mezilidské vztahy? Otázky po smyslu takového hodnocení si žádají následující kapitolu.

Historie diskurzu o krajině

Diskurz o krajině není v našem prostředí žádnou novinkou. Právě naopak, jeho produkování a politické využívání má u nás tradici sahající minimálně do obrozeneckých časů. Diskurz o „české krajině” vzniká pod vlivem romantického oceňování ctností venkova oproti ohavnosti měst a jeho zrcadlem je obdobný diskurz o domovské krajině (Heimatsland) českých Němců. Když byl zemský patriotismus definitivně mrtev, obě etnika jakoby si v této době rozdělila památná místa a dominanty krajiny, ke kterým se budou vztahovat, i když je třeba přiznat, že některé zvláště významné symboly zůstaly společné. V dobách, kdy se na obrazech, grafikách a levných tiscích ustaluje obraz hustě osídlené české krajiny se symbolicky zatíženými dominantami Karlštejnu, Křivoklátu či Řípu, jsme se naučili rozpoznávat „půvab prostého českého venkova”, jak si jej můžeme dodnes prohlédnout v Babiččině údolí v Ratibořicích, od „studené” německé krajiny s

„krabicemi“ městských zděných domů². Předobrazy lidovějšího zpracování české krajiny se ve výtvarném umění objevují od 30. let 19. století, kdy se ještě romantický štětec Antonína Mánesa zmocňuje Kokořínského dolu a křivoklátského polesí (Krajina s Kokořínem a Křivoklátem v bouři, 1834, Kokořín, 1839, Křivoklát, 1842). Česká krajina se pak na plátnech valem prosazuje na úkor dobově módních italských zátiší. Mánes má pokračovatele ve vlastním synovi (Josef Mánes: Labská krajina, 1863, Řípský kraj, 1863), v Adolfu Kosárkovi (Česká krajina, 1858), v Antonínu Chitussim (Z Českomoravské vysočiny, 1882) nebo v Juliu Mařákovi. Z pozdějších českých krajinomaleb se do všeobecného povědomí zajisté nejvíce vepsaly Slavíčkovy Kameničky a Hostišov, i když jeho generace zpracovává leckterý kout zemí českých - Jan Preissler Berounsko, Antonín Hudeček Orlické hory, Okoř, Šumavu a opět Vysočinu, Otakar Nejedlý Podřipsko, Jindřich Průcha Železné hory. Instrumentalizace krajiny pro účely obrozeneckého hnutí vyplývá například z výběru lokalit, odkud byly přivezeny základní kameny pro stavbu Národního divadla - je to Říp, Boubín, Buchlov, Hostýn, Trocnov, Vyšehrad a Žižkov. Podobný výběr zrcadlí také předsíní královské lóže Národního divadla. V provedení Julia Mařáka tu na obecnostvo shlíží opět Říp, Hostýn, Vyšehrad, dále Hradčany, Blaník, Tábor, Domažlice, Velehrad a Radhošť. Díky této instrumentalizaci se u nás „láska k přírodě a ke krajině stala závaznou hodnotou, podobně jako třeba láska k pravdě nebo láska k dětem“ (Librová 1988:125). Další příklady heimatdiskurzu bychom našli také v české poezii 20. století, kde se frekvence slov domov, domovina zvyšuje vždy v krizových obdobích české státnosti³.

Jako příklad historického diskurzu o krajině Lužických hor jsem našla několik turistických průvodců - české jsou z let 1909⁴, německý z roku 1925⁵. Zásadní rozdíl je patrný už od první strany - zatímco český průvodce si zachovává poněkud suše informativní styl a podává zájemcům především ryze praktické informace ohledně schůdnosti cest, polohy a vybavení hostinců a jejich

² Rozlišení české a německé krajiny na území Sudet mi osobně dělá značné problémy, nicméně někteří respondenti mají v tomto ohledu vcelku jasno: např. zelené kopečky Semilská jsou pro ně české, kdežto studené Trutnovsko městských vil (to jsou ony krabice) a továren je německé. Asi jsme opět konfrontováni s představou pramenící z dob národního obrození, kdy za český byl vydáván především venkov a jeho útulné, prosté chaloupky, kdežto město a městská architektura byly vnímány jako spíše německé.

³ Jmenujme alespoň nejvýznačnější sbírky reagující na rok 1938: František Halas: Torzo naděje, Jaroslav Seifert: Zhasněte světla, Josef Hora: Domov, Josef Hora: Zář 1938.

⁴ Kafka, Josef. 1909. *Lužické hory a Ještěd*. Praha: nákladem a tiskem Dr. Ed. Grégra a syna.

⁵ Koch, Daniel. 1925. *Heimatkunde der Gerichtsbezirke Deutsch-Gabel und Zwickau i. B. Ein Buch für wanderlustige Heimatfreunde*

cenových relací (krásou krajiny se zabývá vždy jen při popisu výhledu z některého lužického vrchu), německý průvodce začíná autorovou básní *Teure Heimat!* - Drahý domove! Nelze než odcitovat:

*...Und endlich da klangen die heimischen Laute,
Die deutschen, erlösenden an unser Ohr.
Der heimische Himmel schon über uns blaute,
Es traten die Berge der Heimat hervor:
Der Jeschten, der Roll, - auch der Kleiss sich aufbaute,
Der Kirchturm von Zwickau, der Berg von Kleingrün.*

*(Konečně zazněly hlasy domova,
Ty německé, osvobozující, k našim uším.
Již se nad námi modralo nebe domova,
Hory domova šly nám vstříc:
Ještěd, Ralsko - také Klíč se tyčil,
cvikovská věž kostela, vrch nad Drnovcem.)*

Slovo *Heim, Heimat* se objevuje téměř v každém verši, mluví se o *heimische Scholle* /domácí hrouda, *heimische Erde*/rodná zem, *heimatliches Eden*/rodný ráj, *heiliges Land*/svatá zem. Skutečnost, že se podobné výrazivo neobjevuje v českém průvodci, nepřekvapí, uvědomíme -li si, že např. v Kropachu se Češi ve statistice objevují až za první republiky, a to v poměru 20 ku asi 1255 obyvatelům roku 1925. Zarážející je spíše fakt, že heimatsdiskurz přežívá dodnes mezi bývalými obyvateli této části Sudet, jak jsem měla možnost pozorovat při jednom z jejich pravidelných setkání - nazývaném Heimattreffung. Naopak mnozí dnešní obyvatelé Kropachu mají k pojmu domov mnohem problematičtější vztah - buď je pro ně domov v kraji, odkud pocházejí, nebo o něm takto přímo nemluví.

Estetický pohled na krajinu

„Je tu krásně...“ Že by šlo opravdu o hodnocení estetické? Krajina, ve které žijeme, nám opravdu může poskytovat každodenní estetické požitky, k vnímání nabízí proměnlivé škály barev,

členitost terénu, obzory, jež dávají prostor naší fantazii. Gilles Sautter řadí estetické vnímání krajiny do hedonistického přístupu ke krajině⁶: „Krajina je zdrojem potěšení, uspokojení, štěstí. Požitek, který krajiny vzbuzují, vychází z mentálního života člověka.(...) Krajina je otevřeným polem pro představivost, krajina je svobodou. Přispívají k tomu prostorová hloubka, dálky, horizonty, nebe. Otevřenosti v prostoru odpovídá otevřenost v čase: Krajina má schopnost spojovat prvky, části, bytosti a události, které jsou různě umístěny v čase. Integruje prvky minulosti, dokonce mnoha minulostí, a propůjčuje se k tomu, aby si do ní lidé promítali budoucnost” (Sautter 1991:18 - 19). V krajině zakoušíme krásu, harmonii, vyrovnanost či jejich opaky. Krajina rodného kraje je naší první zkušeností s mnohazměrným prostorem, její struktura, charakter či klima se nám stávají měřítkem k posuzování krajin jiných. Snad nikdo není zbaven tohoto pokladu a tohoto zatížení domovské krajiny, ať už jí jsou zelené pahorky a stráně s třezalkou nebo neony ozářené ulice velkoměsta. Princip je stále stejný, potřebujeme krajinu, abychom ji mohli prožívat, a to nejlépe s uspokojením, je to „besoin quasi vital” (Duby 1991: 14), potřeba téměř životní.

Jeden ze znaků sžití se s krajinou je ten, že ji přestáváme vnímat. Probudíme se, teprve když se něco změní a my musíme změnu vyhodnotit a vyrovnat se s ní, přizpůsobit se jí. Málodko ovšem vítá změny, které sám nevyvolal, a tak je velmi rozšířen jistý osobní krajinářský konzervatismus. Každoročně nás nutí sázet stejné kytky na stejná místa, nosit dopisy do stejné poštovní schránky jako před lety, i když mezitím pověsili dvě jiné blíž. Přenášíme si je s sebou, kam se vrátíme. Paní Kohoutová, asi padesátiletá respondentka, která se v Krompachu narodila, mi se smíchem vyprávěla, jak se po revoluci s dcerami chtěly podívat do světa: „*No byli jsme na takovejch poznávacích zájezdech, ve středu jsme odjížděli a v neděli se vraceli, takže jsme poznali hlavně autobus, pak v Itálii tu Venezuelu (zjevně se jedná o Venezuelu - pozn. aut.), ale tam se mi tedy nelíbilo. To byl smrad! A špína, a těch lidí a holubů! Ne! To teda nebylo nic pro mě! Pak jsme ale byli v Holandsku, a tam to maj moc pěkný, to jsme byli na výstavě tulipánů a na jednom ostrově, tam byli takový domečky pěknoučké... Je to asi směšný, že jsem z vesnice, tak se mi líbí zase na vesnici, ale je to tak.*”

Kromě Thomase Bernharda (a bůhsud', co on si v skrytu duše myslel) neznám asi nikoho, kdo by opravdu nesnášel svou domovskou krajinu. Máme přirozenou tendenci negativní prvky krajiny vytěšňovat z našeho obrazu a upínat se k pozitivním. Respondenti pocházející z Krompachu mají

⁶ Kromě hedonistického přístupu rozlišuje ještě přístup běžný, utilitární a symbolický.

k místní krajině povětšinou vztah bezproblémový - nejsou místní krajinou ani příliš unešeni, ani ji neztracují. Lidé, kteří se sem přistěhovali na základě vlastního rozhodnutí, hovoří o estetických hodnotách mnohem častěji. Pan Strnad, respondent podobné věkové kategorie, který si v Krompachu koupil dům po revoluci a vrátil se sem z emigrace ve Švýcarsku, vypráví: „*Ale na to všechno člověk přijde s věkem, že potřebuje jistou krajinu a jistý počasí. Tak ono je to tu vážně pěkný, takový kulatý, zelený, takový kopečky malý. My tomu říkáme malý Švýcarsko. Oni sem za náma jezděj přátelé, tady furt někdo je a moc se jim tady líbí. (...) Jim se třeba líbí, že jsou tady nesekaný louky. Protože ve Švajcu je všechno vyholený, že jo, znáte to, jenže oni tam dávaj pesticidi, pak jim to všechno stejká do řek, takže ono to má taky něco do sebe, když se to nechá takhle. No když je pak plná louka bodláků, tak to taky není nic moc, to je pravda, ale takový luční kvítí... (...) No a negativní jsou třeba smetiště. To je jasný, lidi se musej vychovat, všechno bylo naše, tak jim to bylo jedno. Ono i dneska je jim zatěžko dát 500 korun za popelnici, radši to hoděj k sousedovi za plot.*”

Na podkladě estetického hodnocení krajiny vystupují rozdíly jak v přístupu k žitému prostoru, tak ke společenství, které jej obývá. Ve sporech o plevel šířící se z jedné zahrádky do druhé, nehledě na plot, se projevují společenské konflikty, o kterých bychom se jinak tak snadno nedozvěděli. Výpovědi o estetických hodnotách krajiny nás tedy na jednu stranu mohou vést k přemítání o univerzální lidské potřebě zakoušet uspokojující životní prostředí, na druhé straně vypovídají o zcela konkrétních společenských hranicích.

Etnocentrický až egocentrický pohled

Obrat „česká krajina” známe z každodenních promluv, z politických projevů, je to kontinuální téma prózy i poezie nejen české, přičemž v naprosté většině případů je této entitě připisována pozitivní hodnota. Užívání tohoto obratu sebou nese možnost vymezení krajiny německé, slovenské, v našem povědomí je také představa o krajině italské, anglické či francouzské. Málokterý tuzemec by však dovedl popsat rozdíly mezi krajinou tanzánskou a keňskou, i když představa o krajině africké by mu asi nechyběla⁷.

⁷ David Murphy píše dokonce o krajině českoamerické, o její specifičnosti v multietnické americké krajině. “Kulturní postoje (rozuměj vzhledem k zabydlování nově osídlené krajiny – pozn. aut.), prezentované v této studii, úzce souvisejí s tradičními koncepty půdy, rodiny, komunity.” (Murphy 1998:35) Murphy ukazuje, kterak Češi navyklí na koncentrované usazení ve vesnicích manipulovali se sítí pravoúhlých pozemků kolonizované krajiny tak,

Podle této logiky je krajina odrazem, petrifikací národní kultury, jež je chápána jako specificky lidská umělá činnost přetvářející přírodní prostředí. Přírodní prostředí poskytuje pevný základ pro tento způsob vnímání krajiny - všichni se shodneme na tom, že do obrazu české krajiny nepatří palmy, písčité pláže nebo cedrové lesy. Na základě této empiricky uchopitelné oblasti pracuje etnoekologie⁸. Z etnoekologické perspektivy je vzhled tradiční české krajiny průnikem dispozice dané středověkým osídlováním s barokními krajinářskými úpravami, které výrazně strukturovaly prostor pomocí sakrální architektury, a později s úpravami z dob tereziánsko - josefinských. Ladovské obrázky české víscky v krajině v zásadě odpovídají baroknímu modelu - kostel na dominantním místě uprostřed vsi, návesní rybníček stíněný listnatými stromy, výstavní zděné statky s barokními bránami a zdobenými štíty v centru, chudší roubené chaloupky po okolních kopcích, cesty s božími mukami v sedlech, políčka dělená mezemi, dominanty solitérních stromů se zavěšenými svatými obrázky, studánky. (Dlužno poznamenat, že Lada vzhledem ke svému jihočeskému původu protěžuje okrouhlice.) Snad právě díky ladovskému zprostředkování je tento obraz české krajiny stále platný, ač v některých místech bychom jeho stopy v krajině hledali jen velmi obtížně. Ovšem ani v následujících staletích se kultura společnosti nepřestala vpisovat do krajiny. Výmluvné jsou honosné budovy českých a německých kulturních a vzdělávacích zařízení, vypovídající jsou lesy starých i nových komínů, mezi kterými se ztrácí kostelní věže, mnohé se dá vyvodit z upravených turistických cest a výletních cílů nebo z dnes povětšinou opuštěných betonových krabiček prodejen Jednoty.

Reflexe etnocentrického vnímání je tedy přínosná v mnohém ohledu. Na základě hodnocení jednotlivých prvků krajiny si můžeme udělat představu o hodnocení dobových procesů, kterými tyto prvky vznikaly. Na základě etnocentrického vymezení krajiny si pak můžeme udělat představu o vymezení odlišných kultur, společností, o identifikaci mluvčího s vymezenou krajinou a odpovídající kulturou. Krajinu pak můžeme vnímat jako vizualizovanou vizitku

aby získali "jedinečné spojení, jak s půdou, tak i s novou komunitou." (Ibid., s.37) V našem případě ale není důvod domnívat se, že by sudetští Němci měli nějak výrazně odlišné koncepty půdy, rodiny a komunity ve srovnání s Čechy. Přesto je odlišnost české a německé krajiny intenzivně vnímána. Předpoklad, že etnická odlišnost se musí projevit v krajině, zde ovlivňuje samotné vnímání. Jde o další praktiku zdůrazňování jinakosti a vymezení se oproti druhé komunitě. Obdobně navštívím-li cizí zem, mám tendenci zde vyhledávat a vnímat především odlišnosti, to, co předem považuji za typické pro danou kulturu.

⁸ Etnoekologie je u nás relativně novým oborem, soustředí se především na historický výzkum optimálního využívání krajiny člověkem, na fungování systému příroda – kultura. Zakládající články: Nováková, Eliška. 1976. Étude paysagiste du territoire modele de Treboň. *Quaestiones geobiologicae*, 16. a Štajnochr, Vítězslav. 1993. Náčrt problematiky etnoekologických vztahů. *Časopis přátel starožitností*, 4.

kultury, jako národní, regionální či obecní kroniku v obraze. Podle Yi-fu Tuana (Tuan 1974) se tato percepce vyznačuje iluzí nadřazenosti a centrality, k dalším charakteristickým znakům patří vnímání exkluzivnosti vlastní krajiny/kultury, vyhledávání její historičnosti, vysoce selektivní vnímání.

Sestupujeme -li, co se týče rozsahu kolektivity, od národa k obci, zbývá už udělat poslední krok k samotnému individu. Z egocentrického pohledu nám pak krajina může připadat jako záznam osobního deníku, jako mapa zážitků, zkušeností a osobně podmíněných významů.

Esenciální a existenciální hodnoty krajiny

Posud jsem se zabývala esenciálními hodnotami krajiny - krajinou jako estetickým celkem, krajinou jako referenčním bodem při hledání národní/regionální/obecní identity, krajinou jako domovem, potřebou jistého typu krajiny. Prvotní vnímání prostoru je ale existenciální. Prostor je dějištěm a zároveň metaforou naší jedinečné existence. Cesta z výchozího místa (Svobodová 1994) k danému či naopak netušenému cíli je obrazem lidského života, soutěska, pláň, poušť či rozcestí jsou názvy segmentů krajiny, které se metaforicky používají pro zkušenosti lidského života.

Z existenciálního vnímání krajiny vychází koncept mentálních map. Klasickou prací v tomto ohledu je studie Kevina Lynche (Lynch 1960) o mentálních mapách obyvatel Bostonu, Los Angeles a Jersey city. V mapách rozlišuje tyto elementy: 1. cesty (paths) coby komunikační kanály, často nejdůležitější/strukturující/referenční element mapy, 2. rozhraní (edges) coby lineární elementy nepovažované respondentem za cesty, mohou být propustné či nikoliv, separující či spojující, 3. okrsky či území (districts) coby dvojrozměrné jednotky s identifikovatelným a identifikujícím charakterem, 4. uzly (nodes) coby místa přechodu z jedné struktury do druhé a 5. dominanty (landmarks) coby „klíče k identifikaci“ (Lynch 1960:48). Lynch se ve svém výzkumu zaměřil hlavně na srozumitelnost, čitelnost obývaného prostoru a na jeho symboličnost, „imageability“ (Lynch 1960:9) - na fyzické vlastnosti prostoru, které se váží k předmětům identifikace a struktury v mentálním obrazu. Pro můj výzkum se ukázala jako velmi relevantní už samotná ochota či neochota něco takového jako „plánek vašeho kraje, kde se cítíte doma, kde žijete“ nakreslit. Bez většího váhání se do nákresu pustili jen lidé, kteří zaprvé přistupovali k našim rozhovorům jako k „serióznímu“ výzkumu, kde jsou oni respondenti snažící se vyhovět ubohé studentce, a za druhé jim mé otázky nepřipadaly příliš teoretické, nejasné,

termíny kraj, domov, krajina byly i pro ně běžné, sami je používali. Naopak většina respondentů, ač mi třeba také chtěli pomoci, se zdráhala cokoliv „malovat“ s tím, že to neumí, ale hlavně protože nevěděli, co by vlastně malovat měli. Jejich kraj, krajina, domov se dá popsat slovy, nikoliv však plánkem. Pro práci s mentálními mapami pro mě tedy bude rozhodující hlavně výsek krajiny, který respondenti označili za svůj, za místo, kde se cítí doma. Hranice výseku jsou prvním důležitým komponentem získaných mentálních map. Další hranice vyplývají z výběru prvků krajiny - zaznamenání jistého objektu, místa či domu jej vyděluje, vyhraňuje mezi ostatními, pro mé vnímání srovnatelnými. Cesty na jednu stranu propojují vnitřní prostor vyhrančeného kraje s okolím, na druhou stranu opět signalizují hranice širšího prostoru vyznačením či neznalostí cíle, kam tyto cesty vedou. Zkušenostní vnímání krajiny se projevuje v popisech, jak respondenti vyznačený prostor užívají. Z nestrukturovaných výseků krajiny (např. les) vybírají a označují místa, kam chodí např. na borůvky, koupat se apod. Hranice výseku tak odpovídají hranicím žitého, tj. běžně užívaného prostoru.

Krajina x žitý prostor

Zadání hesel krajina, landscape, paysage či Landschaft ve vyhledávací databázi antropologických textů mi při shánce po teoretické podpoře pro můj výzkum nepřineslo zrovna uspokojující výsledky. V sociologickém slovníku⁹ se dočteme, že krajina „je pojem převzatý z běžného jazyka, používaný v různých vědních oborech, ale obsahově je nesjednocený a neustálený. Sociologa přivádí zkoumání krajiny často k praktické spolupráci se sociologií zemědělství a venkova.” Nechci-li se tedy zabývat sociologií zemědělství (k čemuž se necítím oprávněna), budu muset poetický termín krajiny opustit. Předem mnou tak nakonec učinili mnozí jiní, když na úrovni metodologie výzkumu přestali odlišovat venkovský a městský prostor. V dobách Inocence Arnošta Bláhy, kdy se „selský lid“ odlišoval od obyvatel města krom „zvyků, zálib, tuh, přání a zájmů“ již svou „duševností“, na kterou „působil zdrsňující vliv přírody“ (Bláha 1937: 209) a která byla „rozumově zanedbána a opožděna“ (Ibid., s. 204), se odlišný přístup k oběma opozičně viděným skupinám jeví jako oprávněný. Tím spíš, že jinakost je spatřována nejen v charakteru obyvatelstva, ale i v „hmotné organizaci“ (Bláha 1914) prostoru. V Bláhově studii je městský prostor charakterizován chtěností, neodvislostí od přírody, úmyslností a plánovitostí, zatímco

⁹ Maříková, Hana, Petrusek, Miloslav, Vodáková, Alena (za kolektiv), 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.

venkov je závislý na půdě, vodě, slunci. O uchopení odlišnosti mezi městem a venkovem se od dvacátých let tohoto století snažili například badatelé chicagské a později manchesterské školy, kteří tak činili na základě sociálně-ekologického přístupu (R.E.Park, Louis Wirth, William Isaac Thomas a svým způsobem, na základě odlišnosti sociálních kontaktů, i John Barnes a Elizabeth Bott). Jedním z průlomových kroků ke zpochybnění opozičního vnímání venkova a města byla Mendrasova studie *La fin des paysans* (Konec rolníků) publikovaná roku 1967, která ve Francii vzbudila vášnivé diskuse. Autor poukazuje na to, že začátkem padesátých let si Francie mohla uvědomit totální vymizení jedné tisícileté kultury, která byla navíc pro Francii konstitutivní. Vymizelo totiž rolnictvo a jeho životní způsob, na venkově zůstali zemědělci - výrobci, kteří dnes zcela podléhají zákonům trhu a techniky, a dále se obyvatelstvo venkova diversifikovalo, obohatilo o do té doby typicky městské skupiny (nezavislí intelektuálové, majitelé podniků, lidé svobodného povolání, lidé z města, kteří odešli na venkov na důchod). Rozšířil se také komunikační okruh venkovských komunit, život už se neorganizuje podle hranic a teritorií, vesnice a městečka se začlenily do sítě komunikačního vlivu. S úvahami nad globalizací reagují na vzniklou situaci další badatelé - Ulf Hannerz¹⁰ zkoumá propojování kultur díky jednotlivcům, díky propojování rodinných vztahů (zabývá se modelem vztahů jednotlivce - národní kultura - globální kultura, kde si na místo národní kultury můžeme dosadit lokální, regionální kultura), Marc Augé mluví o „spektakulárním zmenšení vzdáleností mezi blízkým a vzdáleným” (Augé 1999: 93), o „reintegraci jedince do pole společenských věd” (Ibid., s. 94). Nejenže není důvod zabývat se krajinou jako specificky venkovským, zemědělským prostředím, které by formovalo jistou sociální skupinu, či nějakou městskou čtvrtí jako určujícím horizontem jejích obyvatel, ale vymezení každé teritoriálně určené skupiny je zpochybnitelné. Vymezování jinakosti je dnes každodenní praktikou jednotlivců. „The new frontier is marked by the cultural selectivity of peoples and interest groups in a world in which variety is rapidly swelling, not ebbing. The frontier is all around us.”¹¹ (Bohannon 1967: 1).

Nutnost sestoupení na úroveň jednotlivce mě vede k navržení následujícího rozboru žitého prostoru. Odděluji tři rozměry prostoru, který jednotlivec zároveň zakouší a zároveň utváří -

¹⁰ viz Hannerz, Ulf. 1990. *The global ecumene as a network of networks*. Předneseno na First meeting of the European Association of Social Anthropologists, Session on Conceptualizing Societies, Coimbra, Portugal, August 31 – September 3.

¹¹ Nová hranice se vyznačuje kulturní selektivitou národů a zájmových skupin ve světě, ve kterém různorodost neklesá, ale rychle narůstá. Hranice je všude kolem nás. (Př. aut.)

prostor fyzický, komunikační a mentální.

K fyzickému prostoru přistupuji jako:

- a) k prostoru praxe, tj. kam lidé chodí, jezdí, kdy, proč, jak často, jaký je jejich akční rádius.
- b) k prostoru identifikace, tj. jak, proč, do jaké míry se lidé identifikují s žitým prostorem, nakolik je tato identifikace pro ně důležitá, co jim poskytuje.
- c) k prostoru symbolů, tj. co z prostoru je pro jednotlivce symbolem čeho, jaké symboly člověk v prostoru sám vytváří.

Pojmem komunikační prostor se snažím prostorově zachytit sociální síť jednotlivce, tj. s kým, jak často a proč lidé komunikují a jak jsou tyto komunikační partneři rozmístěni v prostoru. Právě tato oblast podléhá v současnosti zásadním změnám. Mluvíme-li o komunikaci vzájemné, je otázka ještě relativně uchopitelná. Část tohoto vzájemného komunikačního prostoru se zajisté bude shodovat s prostorem fyzickým, část může připadat na komunikaci virtuální, při které nemusíme mít potuchy, kde je náš komunikační partner právě lokalizován, ale skrze jeho osobu si můžeme udělat představu o jeho komunikačním zázemí. O šíři komunikační sítě svědčí nejen množství komunikačních partnerů, ale také jejich provázanost. Stýká-li se člověk s deseti lidmi, kteří se navzájem znají a jejichž komunikační prostory se příliš neliší, bude jeho komunikační prostor užší než člověka, který se stýká s pěti lidmi odlišných komunikačních prostorů. Na tomto podkladě pak můžeme uvažovat o otevřenosti a uzavřenosti komunikačních prostorů, o přístupnosti komunikačního prostoru a o srozumitelnosti komunikačních kódů.

Jak ale pojednat komunikaci převážně jednostrannou, kterou nad jednotlivcem vykonávají dnešní přebujelá média? Dostáváme se zde na pole výzkumu zprostředkujících rétorik a prostředníků v kultuře, kteří formují rozsáhlé komunikační prostory, jejichž členové se osobně neznají a vzájemně nekomunikují (pomineme-li prostřednictvím rubrik „Dopisy čtenářů“ či podobných, spíše reklamních mediálních počínů). Příslušnost k danému mediálnímu komunikačnímu prostoru však ovlivňuje jejich názory a chování a působí na výběr komunikačních partnerů. Hranice mediálního komunikačního prostoru se mohou částečně shodovat s hranicemi komunikačních prostorů jednotlivců, mohou formovat hranice identit.

Otázka mentálního prostoru je pro antropologii asi nejobtížněji uchopitelná, avšak je to taktéž

podstatná součást žitého prostoru jednotlivce. Je to prostor, po kterém se jednatel pohybuje ve své mysli, bez fyzického přemísťování. Získáváme jej životní zkušeností svou i jiných - předků, rodiny, přátel, autorit - všech, jejichž zprostředkování jsme přijali za důvěryhodné, získáváme jej četbou, poslechem, duševní činností, duchovním životem. Mentální prostor je mnohorozměrný, časově vrstevnatý, může vyrůstat z velkého počtu vnějších podnětů, ale stejně dobře se může zakládat na soustředění se na jednotlivost. Snad by se v tomto kontextu dalo hovořit o mentálním prostoru vertikálním a horizontálním. Vypadá to, že pohyb po mentálním prostoru respondentů je spíše prací pro psychologa nebo pro faráře. Nebude také stát v centru mé práce, přesto věřím, že dlouhodobým výzkumem založeným na sérii volných rozhovorů a účastí na každodennosti respondentů je možné nahlédnout některá zákoutí jejich mentálních prostorů.

Zbývá se zamyslet nad provázaností zmíněných prostorů. Nakolik dnes platí, že jistému fyzickému prostoru odpovídá komunikační prostor jeho obyvatel, mediální prostor místního dosahu a těmito danostmi formovaný mentální prostor jeho obyvatel? V praxi by to vypadalo asi tak, že typický obyvatel Krompachu by se pohyboval běžně po zhruba patnácti kilometrovém půlkruhu omezeném německou hranicí, kde by se také potkával s většinou svých komunikačních partnerů, četl by Zpravodaj města Cvikova, Tip servis (místní inzertní časopis) a případně Českolipský deník a jeho mentální prostor by byl časově ohraničen na posledních 50 let, protože o sudetoněmecké éře se v kraji nemluví. Ideální typy však nikdy neexistují a v tomto případě pro to existuje množství dobrých důvodů. Předně fyzický prostor praxe místních obyvatel zahrnoval až do 90. let i vybraná města v Německu, kam se pravidelně jezdilo na nákupy, hromadná doprava fungovala lépe než dnes, takže pohyb po okolních obcích nebyl problémem. Dnes se zase používá více automobil, lidé si zvykli dojíždět za prací dál než dřív, otevření hranice umožňuje procházky po blízkém příhraničí. Komunikační prostor obyvatel je často rozpolcen mezi původní místo bydliště a zdejší okruh, ať už se jedná o trvalé obyvatele nebo o rekreanty, přenášejíci dočasně i jiné komunikační kódy a zvyklosti. Zmíněný model vázanosti na fyzický prostor asi nejvíce nevyhovuje pro současný mediální prostor, který přesahuje hranice obcí, regionů, ale i států a kontinentů.

Něco z modelu vázanosti na fyzický prostor zajisté přežívá, ale praxe jednotlivců poukazuje na to, že v centru může stát i jiný prostor. Tak například se naše prostorové, identifikační a symbolické praktiky mohou odvíjet od našeho komunikačního prostoru (např. nepracuji tam, kde bydlím, ale tam, kde mám známé, rodinu), mohou být zásadně ovlivněny mediálním prostorem

(což dokládá dopad reklamy na návštěvnost některých míst nebo například rozvrstvení obyvatelstva ve městech podle pověsti čtvrtí), mohou vycházet z mentálního prostoru (jako příklad poslouží třeba obyvatelé statku Haré Krišna, kteří do brdských kopců situují příběh Krišny a pastýřek). Pro jasnější představu musíme ale opustit zjednodušující modely a, jak bylo proklamováno, sestoupit na úroveň jednotlivce.

Než se ovšem dostanu k jednotlivcům z řad mých současných respondentů, cítím potřebu představit prostor, krajinu, kterou obývají. A pokusím se ji představit historicky „zhluboka“, protože si tento přístup vyžádaly nejasnosti, na které jsem narážela při výzkumu. Kdo je vlastně místní „místní“? Na saské straně je to vcelku jasné - značná část rodin zde má staleté kořeny (alte Familien, Stammfamilien), vcelku velkou část obyvatelstva tvoří Němci odsunutí z Čech či z Polska po druhé světové válce (Umsiedler, Evakuirten, Ausgewiesten, Vertriebenen), kteří jsou dnes už v zásadě také místní, už kvůli tomu, že bydleli „jen za hranicí“ a že zde povětšinou měli nějaké příbuzné. Navíc padesát let je pro zakotvení v kraji vcelku dostatečná doba, i když to neznamená, že by se zapomnělo, jak se tu octli. Zbytek jsou novodobí přistěhovalci z měst, hlavně ze Žitavy, a lázeňští hosté, kteří sem zajíždějí nepřetržitě od počátku 19. století. Po roce 1989 se sem přistěhovalo také jisté procento „Westies“, hledajících většinou klidné malebné prostředí na důchod. Na české straně je pojmové zmatení mnohem větší. Pro rekreanty je místní kdokoliv, kdo se zde odvážil přežít alespoň jednu celou zimu, trvale žijící obyvatelé mají kritéria nejrůznější ve škále „*Kdo nemá plný mražák bůčku, to není Krompašák.*“ až po „*Tak kdo tu vydrží těch dvacet let, to je podle mě taková mez, aby člověk už věděl, kam patří.*“ V archivních záznamech z roku 1946 se používají kategorie rekreant, stálý osídlenec a starousedlík.

Problém hranic mezi skupinami obyvatelstva a problém lokálních identit však není jediný, který by si vynucoval historický přehled. Zarážející je zdrženlivost českých respondentů při dotazech o osídlování na konci čtyřicátých let (uvážíme-li, že je to doba, kdy by měla vznikat lokální identita respondentů) nebo nepřítomnost folklóru vázaného na prostředí. (A to od jednoho respondenta z Oybinu spolehlivě vím, že když přišlo do Saska křesťanství, všichni trpaslíci odtamtud odešli do Čech, protože nesnášeli zvuk zvonů. A vzhledem k tomu, že ani dnes tu kostely zrovna nehlaholí, tak jich tu musí být požehnaně.)

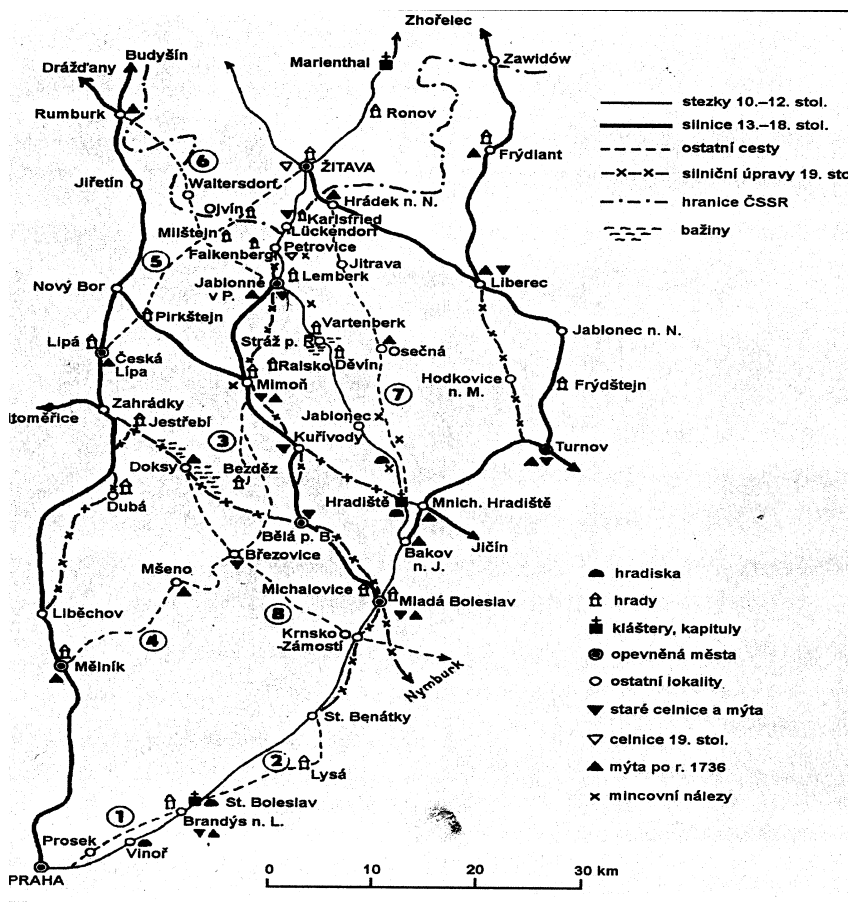
Historický přehled se tedy soustředí na malý výsek Lužických (Lausitz) či Žitavských (Zittauer) hor (u nás je dnes obvyklý první název, u Němců druhý), jehož středem prochází od roku 1635 státní hranice. Při vyhledávání v archivech jsem se také soustředila především na informace o

dobové propustnosti hranice, o její ostraze, o jejím působení na obyvatele z obou stran. Kromě archivních materiálů (říšské zákoníky od roku 1900 do roku 1918, pozdější sbírky zákonů a nařízení, agenda příslušných okresů a obcí ohledně ostrahy hranic, historické mapy) čerpám poznatky také z dobových turistických průvodců a propagačních materiálů, z tisku, krásné literatury a jakmile je to možné, z vyprávění respondentů.

Do roku 1918. Kraj horské romantiky

I v dobách mocných přirozených hranic, v našem případě neprostupných pohraničních hvozdů (Grenzwald, Urwald), byl daný prostor již prostorem komunikace. Obchodní cesta z České Lípy do Žitavy (Alte Lepaier Strasse, Žitavská stezka) vedla ve 13. a 14. století od hradu Milštejn přes Krompach, sedlo Hvězda/Stern a Ojvín/Oybin (viz mapa č.1).

Mapa č.1

Varianty žitavské stezky, převzato z publikace Květ, Radan. 1997. *Staré stezky v České*

republice.

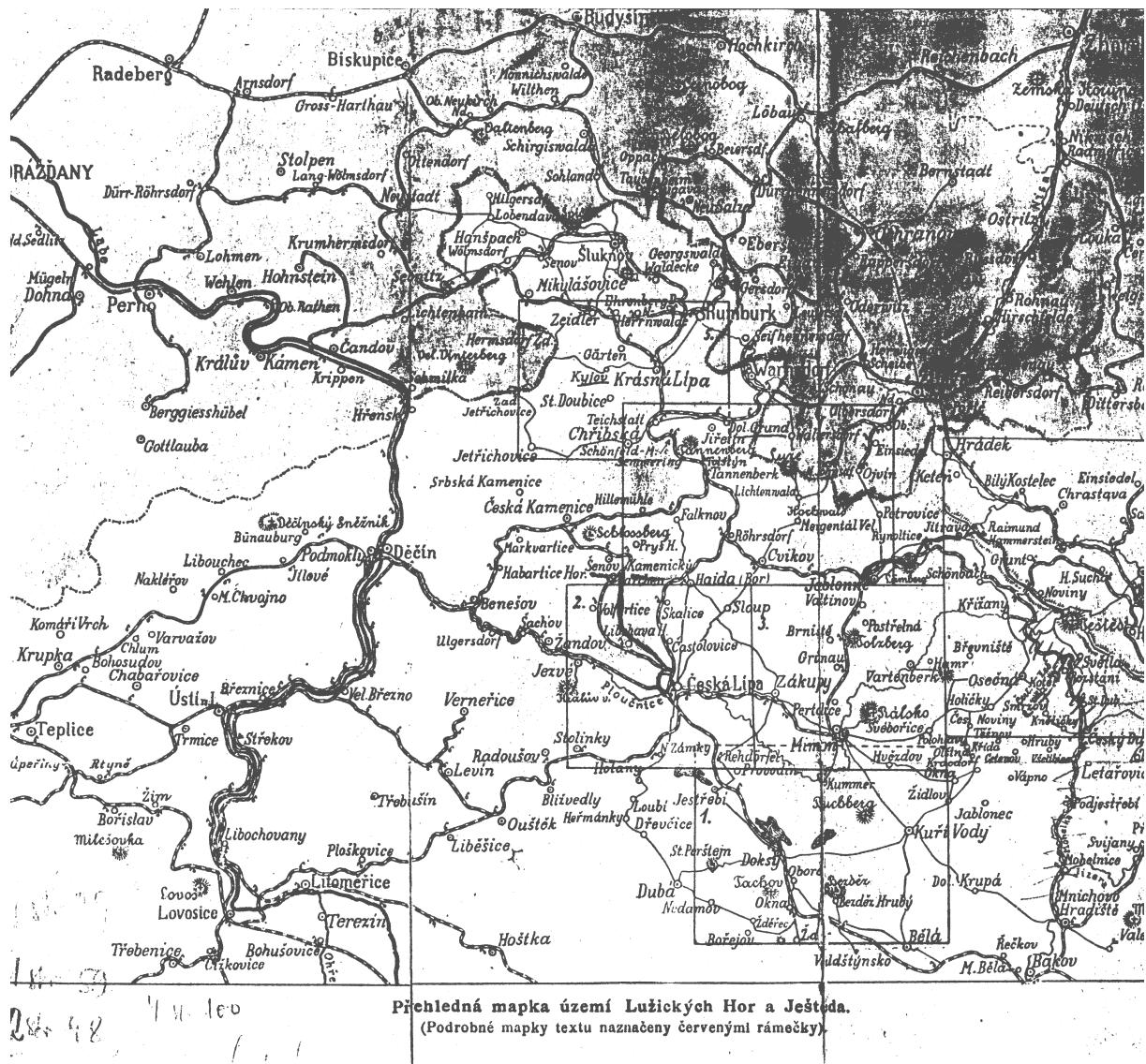
O příslušnosti zdejšího celého kraje k pražskému centru svědčí například gotický chrám při skalním klášteře v Ojvíně, na kterém se podepsala parléřovská huť. Sousední horní Lužice patřila k českému království až do roku 1635, kdy byla spolu s dolní Lužicí odstoupena Ferdinandem II. saskému kurfiřtu Janu Jiřímu I. po uzavření separátního míru v době třicetileté války. Po obnovení zemského zřízení se Sasko stalo útočištěm českých exulantů, stejně jako později přijímalo francouzské hugenoty. I v Krompachu se dá zaslechnout, že tudy odcházel z vlasti J.A. Komenský. Přesného vyměření a zanesení do map se ale zdejší hranice dočkala až v letech 1781- 89 a dalších změn pak doznala ještě roku 1848, kdy byl proveden Haupt-Grenz und Territorial-Recess, upravující hranici císařství podle rozmístění českých enkláv. Potomek svědka těchto dnů, žitavský historik Tilo Böhmer píše: „Tuto změnu museli postižení akceptovat, ovšem v srdci ji nepřijali“ (Böhmer 1999:47). Evangelíci nadále chodili do kostela do Saska, katolíci do Čech, manželství nerespektující rozdíl vyznání byla více než řídká. Žilo se jako dříve až do roku 1918, kdy se hranice stala „eine echte Barriere“ (Böhmer 1999:49). Hranice se začala „zviditelňovat“ až ve válečných letech 1914 - 1918, kdy se zpřísnila pasová kontrola, neboť mocnářství mělo obavy z infiltrace nežádoucích „podvratných individuů“, kterými byli myšleni ruští anarchisté, dezertéři či vojáci vracející se z východní fronty podezřelí z infekce revolucí. Na okresní hejtmanství v Jablonném v Podještědí (Deutsch - Gabel) docházely pravidelně seznamy nebezpečných Čechů, kteří měli kontakty ve Švýcarsku, Americe, Itálii, Rusku či Francii. Přechod hranice přestává být čímsi zcela samozřejmým a nevnímaným a v okolních obcích kvete obchod s falešnými pasy. Roku 1916 se například na Lemberku prodalo přes 200 orazítkových prázdných formulářů na vydání pasu.¹² Jinak se ovšem zdejšímu kraji válečná fronta vyhnula, nejbližší zákonem definovaná válečná oblast (Kriegsgebiet) byla ve Slezsku.

Prostor praxe

Horské zemědělství a pastevectví poskytovalo skromnou obživu, hojně doplňovanou sběrem darů lesa, podomáckým tkalcovstvím či pálením milířů. V několika obcích fungovaly malé sklářské hutě (Juliovka), pivovary (Krompach), na úpatí Luže se lámal pískovec (Waltersdorf, Jonsdorf) na žernovy, sochy a stavby, jak to dokazují kamenné portály domů po obou stranách hranice. Cestování za prací začíná s rozvojem průmyslu, převedším textilních fabrik v Großschönau.

¹² Archiv Česká Lípa, inventář OÚ Jablonné v Podještědí 1851 – 1938, kr. 122

Mapa č.2

Lužické hory a Ještěd 1909, převzato z knihy Kafka, Josef .1909. *Lužické hory a Ještěd*. Praha, nakladem a tiskem Dr. Ed. Grégra a syna.

Cestovalo se ovšem především pěšky, i když roku 1890 byla uvedena do provozu železnice na trati Žitava - Ojvín - Jonsdorf. Tu si však mohli dovolit jen výletníci a lázeňští hosté, kteří ji ovšem opravdu hojně využívali a využívají dodnes.

K tradičním zdrojům obživy patřilo, jako v blízkosti každé hranice, pašování. Do vzniku Československé republiky o něm však není tolik dokladů, pravděpodobně proto, že měnový

rozdíl nebyl tak výrazný, i když pašerácké stezky (travné stezky, Schleichwege, Nebenstrassen¹³) jsou stejně staré jako zdejší celnice. Nejvýznamější celnice byla v Petrovicích - Lückendorfu při cestě z Jablonného v Podještědí do Žitavy. Z projíždějících obchodníků se tu uživilo přes deset hostinců.

Prostor identifikace, prostor symbolů

Právě na přelomu století se hraniční hory stávají poměrně intenzivně turisticky navštěvovanou oblastí. Letní hosté z větších saských měst (Žitava, Löbau, Budyšín/Bautzen) sem sice začali jezdit už počátkem 19. století, skalní města přitahovala romantiky a samotáře, ale počátkem 20. století bylo vybudováno množství výletních ubytovacích hostinců, význačné vrcholy opatřeny vyhlídkovými věžemi a přístupovými cestami, každá větší vodní plocha zase půjčovnou loděk. Roku 1903 byla zásluhou severočeských a lužických horských spolků vyznačena hřebenová cesta /Kammweg z Ještědu k Růžovskému vrchu, která v této oblasti vedla od Lückendorfu, přes Hvozdu/ Hochwald a Luž/ Lausche až k Tkalcovskému vrchu/ Weberberg, přičemž se tu i tam odchylovala od zemské hranice podle rozmístění hospůdek a zajímavostí. K těm patřila a patří například Ledová jeskyně na Suchém vrchu/Dürrberg, pískovcové útvary Krkavčí kameny /Rabensteine, „nejstarší evropský tis“ v Krompachu¹⁴ nebo středověký hrad v Ojvíně. Na starých pohlednicích se objevují také křížové cesty (Mařenice/ Mergenthal, Cvikov/Zwickau) a kostely. Myslelo se ale i na zimní návštěvníky - v letech 1908 - 1909 byla vybudována sáňkářská dráha z Hvozdu do Ojvína, kterou vyzkoušel dokonce i saský král Friedrich August III., na úpatí Luže směrem k Dolní Světlé/Niederlichtenwalde předváděli své umění první lyžaři. Proslulý svah se jmenoval Hang Dreizehn a i dnešnímu lyžařskému vleku se říká Na Třináctce.¹⁵ Autoři dobových dokumentů se rozplývají především nad výhledy z vrcholů na celou širokou zem, jedni se upínají k pohledu na dvojici Bezdězů a snaží se zahlédnout i svatovítský chrám, druzí hledí na věže staré Žitavy, všichni pak obdivují východy a západy slunce a přívětivé pohostinství. Báseň A. Moschkaua naznačuje, že v tomto ohledu nebylo národnostních třenic:

¹³ viz Roubík, František. 1938. *Silnice v Čechách a jejich vývoj*. Praha.

¹⁴ Do války průvodce udávají jeho stáří kolem 2000 let, ČSAV určila jeho věk v šedesátých letech na asi 500 let, ovšem krompašští obyvatelé se s tímto “znevážením” příliš nesmířili a dodnes jej nazývají tisíciletým.

¹⁵ Dobové fotografie nabízí publikace Karpaš, Roman, Stein, Karel, Nevrlý, Miloslav. 2000. *Album starých pohlednic Lužických hor a Ještědu*. Liberec: Nakladatelství 555.

*Auf dem Hochwald die Aussicht
Grossartig und fein -
Viel schöner aber die Einsicht,
Der gute Oestreicher Wein!*

*Velkolepý a skvělý je pohled
Z Hvozdu vysokého -
Oč lepší je však náhled
Do vína rakouského!*

Hraniční hora Hvozď – pohled z Oybinu

Klientela místních turistických zařízení se rekrutovala především ze Saska, případně ze Sudet, i když existuje i průvodce po místních krásách z roku 1909 v řeči české, ale jak si sám autor stěžuje, Čech sem, pohřichu, zabloudil málokdy.

Všechna tato místa byla upravena a udržována pro turisty, pro přespolní, ale zároveň je můžeme považovat za symbolická i pro místní. Nakonec to byli místní, kteří je vybrali, ač pod tlakem

poptávky, a prezentovali obecenstvu. Takto zvýrazněná místa se pak zpětně stávají důležitými pro obyvatelstvo, které jejich výjimečnost do té doby nevnímalo. Díky ocenění zvenčí se zvýrazňuje estetický rozměr domovské krajiny, identifikace s krajinou získává další podklad. Drsné horské podnebí a odlehlost kraje přestávají být překážkou k pohodlnějšímu životu, ale stávají se hodnotou, ze které lze ekonomicky těžit. K identifikaci na základě rodového zakořenění a vztahu k obdělávané půdě se přidává zmíněná estetická hodnota krajiny. Zatímco tyto body jsou společné a díky provázanosti rodin i propojující pro obě strany zemské hranice, jako odlišující můžeme vnímat vyznání - striktně katolické na rakouské a striktně evangelické na saské straně hranic. Naopak katolictví v této době ještě nerespektovalo národnostní poměry na české straně hranice - Zdislava z Lemberka, blahoslavená roku 1907, byla uctívána prostě jako svatá žena a nikoliv jako „slovanská duše mezi Germány” či „naše hraničářka”, jak ji prezentovali publicisté z české menšiny v pohraničí za první republiky.¹⁶

Shrnutí

Mapa (mapa č. 2) představuje jednotný prostor Lužických hor, kterým prochází státní hranice, aniž by jej půlila na dvě části. Kromě výletní železničky ze Žitavy do Ojvína a Jonsdorfu má železniční spojení přeshraniční návaznost, městská centra i identifikační body jsou přirozeně rozmístěny po celém prostoru. Česká mapa preferuje česká jména měst (alespoň tam, kde byl znám nějaký český či počeštěný ekvivalent), na saské straně je zvýrazněn Ochanov/Herrnhut, centrum moravských bratří založené roku 1772 a klášter Zemská koruna/St. Marienthal/Mariino údolí, u jehož zrodu roku 1234 stála česká královna Kunhuta, manželka Václava I.

Promítneme-li si zmíněná místa do jedné mapy (mapa č. 3), objeví se před námi prostor, kde vysloveně v centru dění stojí hranice. Kolem ní a přímo na ní je soustředěno množství bodů, které se mohly tehdejšími obyvatelům jevit jako symbolické, zastupovaly jejich domácí krajinu v očích široké veřejnosti, jejich výjimečnost byla zdůrazňována místními a návštěvníky. Nezáleželo na tom, na jaké straně hranice leží, patřily k jedinému prostoru hraničních hor. Přívlastek hraniční ale v této době nenaznačoval, že se jedná o prostor omezeného, kontrolovaného pohybu, byl naopak přitažlivý, protože zdůrazňoval odlehlost, panenskou neporušenost přírodního prostředí, vzbuzoval romantické představy o idylickém vesnickém životě, na hony vzdáleném zlořádům

¹⁶ viz Smejkal, Ladislav. 1990. Květ tajemné krásy. In sborník *Zdislava z Lemberka*, ed. Sovadina, Miloslav. Česká lípa: Okresní vlastivědné muzeum.

měst. Hraniční hvozď je synonymem romantické divočiny, kterou však podnikaví horalé upravili pro potřeby romantiků a později i pragmatičtějších turistů.

Prostupnost hranice byla v tomto období asi největší za celé dvacáté století. Roku 1902 přikazuje c.k. státní držitelství v Čechách okresnímu hejtmanovi v Jablonném v Podještědí, aby dal vykácet třímetrový pruh lesa kolem hranice.¹⁷ Měla tak vzniknout cesta, po které by se mohla jednodušeji pohybovat finanční stráž, ale předně by se tak vůbec vědělo, kudy hranice vede.

Podniky či provozovny nabízející pracovní příležitosti jsou v zásadě rovnoměrně rozmístěny po obou stranách hranice, ale docházení za prací tehdy ještě nebylo tak obvyklé jako později a obyvatelstvo se živilo především zemědělstvím a domácí výrobou, převážně tkalcovstvím. Hlavním a někdy jediným důvodem ke vzdálenějším cestám byly náboženské poutě - katolíci navštěvovali hrob svaté Zdislavy v Jablonném v Podještědí, hejnický kostel se zázračnou sochou Panny Marie ve frýdlantském výběžku nebo rumburské slavnosti Portinculy, kam docházeli také katoličtí lužičtí Srbové.

Jako propojující, společné pro obyvatele z obou stran hranice se tedy přednostně jeví přírodní památky a pozoruhodnosti soustředěné kolem hranice.

¹⁷ viz Archiv Česká Lípa, inventář OÚ Jablonné v Podještědí, kr. 50

Mapa č. 3

Mapa prostoru praxe, identifikace a symbolů pro období 1900 - 1918

1918 - 1938. Proslulý Heimat a proslulé lázně

O hranicích Československé republiky se jednalo dlouze a složitě a jejich existenci bylo třeba bezprostředně po válce obhájit i s použitím vojenské síly. Boje sice utichly poměrně záhy, ale obyvatelé pohraničních oblastí si na novou hranici zvykali velmi pomalu. Navíc poválečná situace byla více než nejasná. Měsíc po svolání o vzniku Československa byla pro severní Čechy vytvořena provincie Deutschböhmen s vlastní zemskou vládou a zemským hejtmanem, jejíž hlavní město bylo zpočátku v Teplicích, později v Liberci, a která usilovala jako součást Německého Rakouska o připojení k Německé říši. K ostraze hranic a do státních úřadů byli povoláni českoslovenští úředníci, čímž se zmnohonásobil do té doby nepatrný počet Čechů v pohraničních obcích zkoumaného prostoru. Novou hranici bylo třeba vytvářet a udržovat. Státní policejní expozitura obesílala okresní hejtmanství v rychlém sledu oběžníky s informací o nutnosti kontroly a regulování pohybu přes hranice. Roku 1919 povolila vydávání vstupních víz říšskoněmeckým Němcům, ovšem pouze za diplomatickými účely nebo za účelem návštěvy československých lázní. Již následujícího roku se ale množí stížnosti na zneužívání tohoto předpisu ke zcela nelázeňským návštěvám. Říšskoněmecké obyvatelstvo na československém území se pravidelně eviduje. Výjimku tvoří „říšskoněmečtí příslušníci lužicko-srbské národnosti“, jimž je bezplatně udělováno vstupní vízum, pokud studují na českých ústavech v ČSR. Roku 1923 je vydáno nařízení, které má zamezit přílivu cizinců, kteří by u nás chtěli hledat práci, protože „záplavou cizinců v pohraničí již trpí nejen domácí zaměstnanci, ale i stát zvýšeným vydáním podpor v nezaměstnanosti.“¹⁸ Úřady varují zvláště před polskými přistěhovalci, kteří k nám údajně přinášejí i různé nemoci. Zároveň přicházejí stížnosti z evropských států, především z Francie, na československé emigranty, kteří se bez minimálního existenčního zajištění pokouší usadit v zahraničí, a proto expozitura doporučuje zjišťovat majetkové poměry žadatelů o pas.

Podle počtu a přísnosti nařízení bychom mohli usuzovat, že překročit československou hranici ať tam či zpět nebylo nic samozřejmého a jednoduchého a že celníci a finančníci měli plné ruce práce. Ovšem ještě častěji než nařízení najdeme v archivech stížnosti na zcela nedostatečnou práci hraničních strážů: roku 1919 je zde stížnost na „liknavé či žádné vykonávání kontroly cizinecké a pasové“¹⁹, roku 1921 přichází zpráva generálního konzulátu v Drážďanech, že „se

¹⁸ Archiv Česká Lípa, inventář OÚ Jablonné v Podještědí 1851 – 1938, kr. 122

¹⁹ Archiv Česká Lípa, Ibid.

stále opakují případy, že obce i politické zprávy v severních Čechách dovolují pobyt v československé republice osobám, které nezákonným způsobem a bez povolení zastupitelských úřadů překročily hranice.”²⁰ Povolání mladí „financové” si zjevně příliš nedovolovali měnit zaběhnuté pořádky v cizím, německém prostředí, zvláště když by tak museli bránit návštěvám rodinných příslušníků nebo docházení lidí do práce. Této benevolentní praxi se dostalo postupem času také zákonného ošetření, byl vytvořen systém přechodů pro styk na dálku (t.j. pro přechod s cestovním pasem, cizineckým pasem, prozatímním pasem či Nansenovým průkazem totožnosti) a přechodů pro pohraniční styk se sousedními státy (zde k přechodu opravňovaly i pohraniční průkazky, legitimace, výletní osvědčení, turistické legitimace, průkazy pro exponované úředníky, soukromé podnikatele či dělníky). V okrese Jablonné v Podještědí byly tři přechody pro styk na dálku - Petrovice/Petersdorf, Valy/Schanzendorf (součást Krompachu) a Horní Lichtenwald/Oberlichtenwald. Pro obyvatelstvo pohraničních obcí se tedy kromě přítomnosti „financů”, kteří si zde často našli budoucí manželky, v tomto ohledu mnoho nezměnilo.

Dvacátá léta jsou relativně klidná, prudká inflace v Německu roku 1923 omezila počet říšskoněmeckých turistů a přilákala množství obyvatel z české strany na levné nákupy v Žitavě. Děti ze Saska a z Berlína byly pozvány do Čech na bezplatný prázdninový pobyt.

V druhé polovině třicátých let se situace obrací. V Sasku se ekonomická situace lepší, zatímco u nás zůstává podobně neutěšená, a k tomu se ještě zpříšňuje cenzura a hraniční kontrola. V Žitavě se daly shlédnout filmy nebo koupit knihy, které byly v Československu zakázané. Roku 1937 se začíná se stavbou dvouřadé obranné linie, s čímž je spojen „zákaz vstupu do prostorů vymezených tabulkami s výstrahou Vstup do lesa zakázán a Zakázaná cesta“. V těchto prostorech je také „zakázáno veškeré fotografování a skizzování pod pokutou 10 až 5 000 Kč nebo vězení od 12 hodin do 14 dnů.”²¹ Podle vyprávění jednoho z předválečných obyvatel Krompachu byli na stavbu pozváni čeští dělníci z vnitrozemí a z místních nezaměstnaných se zde téměř nikdo neuplatnil, neboť byli považováni za politicky nespolehlivé. To by přirozeně zvyšovalo nedůvěru a nespokojenost, již tak značně vystupňovanou kvůli zabírání pozemků a ničení polí pro stavbu.

V Sasku zase přestává být snesitelné ovzduší pro místní komunisty, kteří prchají do Československa. Německá knížka o historii Ojvínu²² z roku 1982 se chlubí touto kapitolou

²⁰ Archiv Česká Lípa, Ibid.

²¹ z veřejné vyhlášky, Archiv Česká Lípa, Ibid.

²² Winter, Manfred. 1982. *Chronik und Sagen von Oybin*. Oybin: Rat der Gemeinde Kurort Oybin.

místní minulosti: „V letech 1933 až 1938 se hranice se sousedním Československem v úseku Hvozd - Oybin-Hain stala objektem ilegální činnosti žitavského okresního pododdělení Komunistické strany Německa. Uvědomělí antifašisté, jako bývalý ministr národní obrany NDR, soudruh armádní generál Heinz Hoffmann, šli přes Žitavské hory do ilegality. Ve stejnou dobu se v Margareten-Hofu setkala nacistická prominence.”

Při částečné mobilizaci v květnu 1938 se místní sedláci opět museli vzdát části svých pozemků ve prospěch opevnění. Kvůli nejisté situaci přešlo několik rodin na saskou stranu hranice. Další část obyvatelstva utekla za hranici při všeobecné mobilizaci v září 1938, do Říše byly poslány alespoň děti. Každá obec měla poslat práce schopné muže na dostavbu opevnění. Mnozí z nich se ale skryli v lesích, kde je jejich rodiny zásobovaly jídlem a zprávami o průběhu jednání v Mnichově.

Prostor praxe

Z výpovědí respondentů můžeme soudit, že v přeshraniční prostorové praxi se toho mnoho nezměnilo. Přišli noví strážníci, vydaly se nové průkazky a lidé z Čech dál docházeli do saských textilek a lomů za prací a němečtí letní hosté dál chodili do krompašských, tehdy čtrnácti hostinců na dobré pivo a jídlo. Změnil se ovšem dopravní prostředek - z Jablonného teď do Saska jezdily autobusy dvěma směry, přes Petrovice a přes Dolní Světlou/Niederlichtenwalde (viz.mapa č.4), ovšem co se začalo opravdu ve velkém používat, byla jízdní kola. Na tento způsob cestování vzpomínalo mnoho pamětníků první republiky, se kterými jsem měla možnost hovořit jak v Krompachu, Ojvíně a Jonsdorfu, tak při setkání bývalých obyvatel Krompachu - Heimattreffungu.

Toto setkání si v rámci výzkumu zaslouží zvláštní pozornost, neboť mi přineslo zajímavé informace nejen při rozhovorech s jeho účastníky, ale i celou situací jeho konání. Od převratu (nach der Wende) se pravidelně pořádá každé dva roky, během letnicového víkendu, organizuje ho jeden z „domorodců” (to je české slovo, kterým se bývalí obyvatelé Krompachu sami označují, pokud umí ještě alespoň trochu česky), který se po odsunu usadil v Ojvíně. Zde je tedy popis situace setkání a výpovědi „heimatovců” (to je naopak termín, který používají současní obyvatelé Krompachu, pokud umí alespoň trochu německy), jak jsem si je zaznamenala bezprostředně po akci:

První červnový den jsem se vydala do německého penzionu na hranici mezi Krompachem a Hainem, kde se sjelo asi 100 lidí, povětšinou penzistů, i když nechybělo ani pár věrných vnuček a vnuků. Po slavnostním uvítání jsem se nahlásila organizátorovi akce, panu Pachtlovi, který mi přislíbil pomoc při navazování kontaktů a pravil, abych přišla v sobotu do krompašské hospody, protože teď se chtějí všichni přivítat a popovídat si, a neměli by na mě tedy čas. Varoval mne, že ať se budu ptát v zásadě na cokoli, lidé mi budou určitě vyprávět o vyhnání. Uklidnila jsem ho, že „je to pro mne velmi zajímavé”.

V sobotu odpoledne jsem tedy vstoupila do sálu, kde hrála pro mé uši děsivá česká dechovka, několik párů kroužilo po parketu a program byl prokládán výstupy německého komika, jehož humor mi ale poněkud unikal. Nad mou přítomností se nikdo nepodivoval (krom mne sem totiž nezavítal žádný současný obyvatel Krompachu až na jednu paní, která tu, ač napůl Němka, mohla po válce zůstat), pan Pachtl už mne veřejně ohlásil.

I s největším sebezapřením jsem v sále nemohla vydržet déle jak půl hodiny, a tak jsem vyšla na chvíli ven na náves. Z ryčných dechů byli ale znaveni i účastníci setkání, a tak rozhovory, teď již iniciované z druhé strany, probíhaly na lavičce u rybníčku. Všichni už věděli, co tu pohledávám, a tak mi sami chodili sdělit, na co bych při své práci neměla zapomenout. První se se mnou začala bavit nejstarší účastnice setkání, osmadvadesátiletá paní, která pochází z Jablonného v Podještědí/Deutsch-Gabel a v Krompachu bydlela od sedmatřicátého roku. Učila zde ve čtyřtřídní lidové škole a na setkání bylo také mnoho jejích žáků. Ukazovala mi, kde byla škola a fara: „*To byl krásný čas. Krásný čas před válkou. V zimě se jezdilo na lyžích s dětmi, i když někdy tu bylo sněhu až po pás a lidé jezdili na kolech do práce do Varnsdorfu, tam byla velká fabrika na punčochy. Ovšem v té zimě, na ledu, za tmy na kole... Hodně jezdili lidé za prací do Žitavy nebo do Varnsdorfu. A všichni měli práci. Škola tu byla čtyřtřídní a měšťanská škola byla ve Cvikově nebo v Jablonném, tak tam potom děti jezdily autobusem.*”

„A do Žitavy nebylo žádné spojení?” ptala jsem se.

„*Ne. Vždyť tam byla hranice, tam žádný autobus nejezdil. To se muselo pěšky nebo na kole a do Varnsdorfu také. Ale tam chodili celníci, tam se moc nechodilo. Tak jako koupit kousek sýra, to jo, to se tolerovalo, ale žádné velké nákupy, to ne. A Sasové sem chodili na pivo, tady bylo lepší.*”

Další paní začala svůj proslav slovy: „*Musíte do té práce napsat, jak to tady doopravdy bylo, jak byl Krompach živá obec. A všichni jsme se znali, každý se s každým zastavil na slovíčko a hrálo se tady divadlo, tady nahoře v sále. Moje maminka tam hrála, tak si to pamatuji.*”

“A co se hrálo?”

“*Staré Heimatstücke. To i dnes se hodně po Německu hraje, zase se to obnovuje, lidé nechtějí ztratit svou minulost. A tady na tom rybníčku byl v zimě půl metru tlustý led, ten se lámal a takovými háky se vytahoval a dával se tady do pivovaru do sklepa. A vydržel tam přes celé léto až do příští zimy. Takže žádné ledničky nebyly potřeba. Dneska šlo všechno hrozně dopředu, ale tohle bylo jednoduché a sloužilo to stejně. Nebo támhle v té stodole se mlelo obilí, to byli koně zapřažení do kruhu a otáčeli tím kamenem. To už si dnes nikdo nedovede představit, třeba jak se jezdilo do práce na kolech v zimě, v létě. Ve fabrice se pracovalo na dvě směny po osmi hodinách, od šesti do dvou a od dvou do deseti. Takže když se jelo na ranní, tak v zimě se muselo vyrazit tak mezi třetí, čtvrtou v noci. To je co? A na kolech jsme měli karbidové lampy, víte, co to je? Jenže když člověk zajel do sněhu nebo spadnul, tak lampa zhasla a neviděli jste už vůbec nic. Ale užili jsme si tady legrace... A jaké tu byly krásné statky! Můj muž byl sedlácký syn, krásný statek měli, na Juliovc... No jo, to víte, je to smutné. Pak přišli, zaklepali a měli jsme hodinu na to se sbalit a povolených třicet kilo na osobu. Já jsem byla mladá, 23 let mi bylo, čerstvá nevěsta, všechno jsem měla nové. Jenže jak na hranici viděli, že je to nové, tak to všechno zabavili. Takové malinké ranečky nám zbyly. V Žitavě nás pak naložili do dobytčáků a ten vlak jel až někam k Severnímu moři. Ale kousek za Žitavou na chvíli zastavil, tak můj muž povídá: ‘Honem, potichu, vyskočíme.’ Nechtěli jsme někam daleko, chtěli jsem zůstat tady, mysleli jsme si, že bychom se mohli ještě nějak vrátit. No jo, no. Jediné štěstí, že jsme ještě neměli děti.” Do rozhovoru se vložil manžel paní, který uměl i pár slov česky, protože se učil češtinu čtyři roky na měšťance v Jablonném: “*Já jsem přišel**

o milion. Milion jsme tady nechali na statku. Začínal jsem úplně z ničeho. Ted' bydlíme na nádraží, kousek na jih od Bautzenu, protože jsem začal pracovat na dráze. A v dvašedesátém roce jsem se tady byl podívat už novým autem, na které jsem si vydělal. Lidé se mě ptali, jak je to možné. Ale bylo to hodně těžké vydělávání.”

Přítel tohoto pána mi zase přišel ukázat rodinné fotografie z mládí a na závěr mě ještě jednou všichni nabádali, abych napsala do práce “celou pravdu.”

Druhý den se v kostele konala mše. Kázání si pan farář, dovezený ze Žitavy, připravil vzhledem k věku farníků o krásných starých časech v Bohu a v církevní pospolitosti. Ze současných obyvatel jsem se zúčastnila pouze já, což je dílem toho, že málokdo o celé akci v Krompachu věděl (kromě pozvaných a účinkujících, tj. například hospodských) a málokoho by také zajímala, protože že i na jediné dvě mše v roce, které se v Krompachu slaví, chodí tak kolem pěti lidí.

Uvádím zde popis celé situace i s výpověďmi, které se týkají už odsunu, protože právě celek vyprávění s dvěma kontrastními částmi „krásného času před válkou” a „nejhorší životní zkušenosti” odsunu je zajímavý.

Jak bylo řečeno, přeshraniční pohyb v rámci ekonomických aktivit vcelku nerušeně pokračuje, na české straně se jezdí hlavně do Jablonného, kde zůstalo okresní hejtmanství, méně do Cvikova, Nového Boru, Liberce, hlavní pracovní centra jsou ale v Sasku - Varnsdorf (textilní průmysl), Großschönau (textilní průmysl - výroba damašku), Žitava (textilní průmysl), Olbersdorf (těžba hnědého uhlí). Díky výraznějším cenovým rozdílům narostlo také tradiční pašeráctví. Na tento „rodinný podnik” vzpomíná spisovatelka Hilde Flex:²³ *„Ke zboží, které se dostávalo z Čech do Saska, patřily hlavně uzené klobásy. Tedy dostávala je tam moje babička. Věvec voňavých klobás, právě vytažených z komína, o nichž se vědělo, že je v této kvalitě dokázal vyrobit jen jediný český řezník, si uvázala kolem břicha a přikryla jej sukněmi. Vzhledem k jejímu značnému obvodu v pase se těch pár liber navíc ztratilo. Na klobásy a na vnitřní stranu sukní si navíc upevnila provázky, na kterých se houpala kolečka lisovaného tabáku. To byl v Sasku také velmi žádaný český artikl, který jsme za dlouhých zimních večerů krájeli ostrým nožem na co nejjemnější proužky, protože babička jej pak prodávala za výběrovou machorku a vydělávala tak dvakrát tolik.*

Takto naložená uzenými klobásami a fajfkovým tabákem, avšak s naprostým klidem v duši, kolébala se babička jak přetížená kocábka směrem k hraniční kontrole. (...)

Já jsem mezitím zůstala za keři u potoka, snažila jsem se vypadat pokud možno nezúčastněně,

²³ Flex, Hilde, Handschick, Inge 1998. *Jahresringe*. Spitzkunnersdorf: Oberlausitzer verlag Frank Nürnberger.

cákala jsem kolem sebe vodu, házela žabky a přes větve pozorovala babičku, jak se nenuceně baví s celníky, vyptává se na děti a na manželky. Zнала rodinné příběhy českých strážníků stejně jako saských. „No tak,“ pravila, „když bude vaše paní zase potřebovat něco spíchnout, tak jen ať se staví, vždyť ví, že to u mě nestojí až tolik.“ Babiččino podnikání mělo mnoho tváří.”

Mapa č.4

Cvikovské/Zwickauer a Žitavské/Zittauer hory/Gebirge, 30. léta, převzato z mapy Wanderkarte für Nordböhmen von Anton Richter, Rumburg, 30. léta.

Prostor identifikace

Pro pohyb obyvatelstva tedy hranice zjevně nekladla odpor. Neznamená to ovšem, že by se nerozlišovalo, kdo na které straně bydlí, kdo kam patří. Sasové jsou vnímáni jako cizí, odlišná skupina jiného vyznání, jiných zvyků a jiné životní úrovně. V tomto smyslu se vyjadřuje paní Werfelová, které bylo v době odsunu 16 let a v Krompachu mohla zůstat, protože její otec byl sklářský odborník: „Oni tam byli jiný. Oni maj jinou víru a jiný zvyky. Tam třeba když jsou narozeniny, tak to je jako velký, to tady byli lidi vždycky skromnější.“ Přesto, že prostor praxe nebyl hranicí jasně rozdělen, zdá se, že se jedná o historicky vzniklou hranici společenských

jinakostí, dost možná o transformované odezvy zemské příslušnosti. Sudetští Němci se v této době ocitají coby skupina v znejistěné situaci. Na rozdíl od sousedních Sasů, kteří sice přišli v závěru roku 1918 o své císařství, zato však získali Svobodný stát Sasko, jenž se stal součástí výmarské republiky až roku 1923, sudetští Němci přišli taktéž o své císařství, ale získali nechtěnou a stěží pochopitelnou Československou republiku, kde byli pouhou menšinou a jejíž koncept, oficiální historie i *raison d'être* jim musely být nutně vzdáleny. To co jim tedy opravdu zbývá a co si chtějí uchovat pokud možno beze změn je Heimat, domov, a širěji alespoň Sudety, které sice nejsou žádnou samostatnou správní jednotkou (po neúspěšném pokusu o ustanovení provincie Deutschböhmen), přesto jsou vnímány jako celek a pro sudetské Němce poslední „ostrov bezpečí“. Někteří se během krátkého trvání první republiky částečně identifikují s československým státem, často se zmiňují o úctě a obdivu k prezidentovi T.G. Masarykovi, ovšem v druhé polovině třicátých let se tato identifikace v prostoru bezprostředně sousedícím s Německem stává značně nepraktickou. Upnutí se k Heimatu se ve dvacátých letech projevuje i zvýšeným distancováním se od Sasů, můžeme-li tak alespoň soudit z prezentovaných výpovědí. Tak si můžeme vysvětlit citlivost sudetských Němců na *ortsfremde Leute* (nemístní lidé, místu či vesnici cizí lidé), kteří sem přicházejí jak do státní služby, tak na sezónní práce nebo jako dělníci do továren či na práce na státních zakázkách (kupř. stavba opevnění ve 37. roce). Naopak sasští pamětníci meziválečné doby hovoří mnohem sebevědoměji, nepociťují potřebu vymezovat se oproti sudetským Němcům, nereflktují větší rozdíl mezi předválečnou a poválečnou situací. Pán z Jonsdorfu, který se mi představil slovy: „*Já jsem u vás školník.*“, čímž měl na mysli, že k nám chodí do školy, resp. do kursu češtiny, který se koná jednou týdně v Krompachu na obecním úřadě, kam dojíždí pan učitel z Nového Boru a asi dvanáctičlenná skupina Němců z nejbližších vesnic, věkem povětšinou kolem šedesáti, vypráví: „*Ale pro nás je to teď konečně normální chodit nebo jezdit na druhou stranu hranice. Tedy před válkou to bylo také tak. Ta hranice... o té se vlastně jakoby nevědělo, nikdo ji nepozoroval. Na obou stranách se mluvilo německy, mnoho lidí se ženilo a vdávalo s lidmi z druhé strany, a potom Sasko na tom bylo hospodářsky líp, takže mnoho lidí z české strany chodilo do Jonsdorfu pracovat, hodně lidí pracovalo hlavně v kamenolomech. Prostě práce byla v Sasku příhodnější. A Němci chodili sem zase na jídlo a na pivo, které tu bylo lepší, to je úplně normální. Bylo to prostě úplně normální. Jenže potom muselo snad víc jak devadesát procent lidí odejít, což bylo samozřejmě brutální, řekl bych, a mnoho jich zůstalo v Jonsdorfu nebo v okolí, protože stále doufali, že se ty Benešovy dekrety zruší a že se*

budou moci vrátit.“ Pro Sasy je tedy situace „úplně normální“, uspokojivá, jejich komunikační prostor se zásadně nemění. Naopak sudetským Němcům se komunikační prostor zužuje už kvůli zúžení císařství na Československou republiku²⁴ a významně také kvůli zavedení českého úředního jazyka. Jejich identifikační příklon k Německu, a tudíž i k fašistické ideologii, byl podle výpovědí respondentů pomalý a zpočátku nechtěný. V průběhu třicátých let je však čím dál tím jasnější, že Heimat nebude možné obhájit bez rozhodnutí se pro jednu nebo pro druhou stranu. Prostor identifikace sudetských Němců byl příliš malý, průměrně tak o polovinu menší než prostor praxe - o saskou polovinu kruhu.

Tato úvaha nabízí doplňující vysvětlení k vidění sudetoněmeckého příklonu k hilterovskému Německu ve třicátých letech jako výrazu etnického nacionalismu, jak je problém často prezentován především v historické literatuře. Sociolog V. Houžvička píše: „Sudetoněmecká ireidenta získala zpočátku stoupence mezi českými Němci v důsledku jejich špatné ekonomické situace a později se v jejím programu objevily prvky expanzivního nacionalismu“ (Houžvička 1996: 103). Mezi zdroje etnického nacionalismu sudetských Němců, který se vyvinul pod tlakem okolností jako obranný mechanismus, řadí: „nejednoznačnou identitu občanů, jejichž pocit sounáležitosti se dělí mezi dvě prostředí z důvodů jazykových, kulturních i ekonomických“ a „nedostatek konzistentní identifikace s národním státem, což zakládá falešné vědomí odlišnosti obyvatel pohraničí od vnitrozemí“ (Houžvička 1996:103). Uvedené předpoklady v zásadě odpovídají situaci sudetských Němců za první republiky, ovšem pohled je třeba poněkud zjemnit. První předpoklad pomíjí možnost teritoriální identifikace, ke které se, podle mého názoru, uchýlilo sudetoněmecké obyvatelstvo nejdříve. Jazykově, ekonomicky a do značné míry i kulturně byli sudetští Němci vázáni spíše k německé straně hranice, ovšem jejich milovaný Heimat se ocitl na území Republiky československé, což byl dostatečný důvod k hledání možnosti identifikace s tímto celkem, alespoň ve dvacátých letech. S pokračující infiltrací „cizích“ do domovského prostoru a s vyostřením politické situace v letech třicátých ovšem tato identifikace nestačí a nutnost začlenění se do většího celku vede české Němce k identifikaci na základě etnicity, i když je zřejmé, že zde nešlo o emocionální, ale spíše pragmatický příklon v zájmu zachování statu quo nebo návratu předválečných poměrů. K druhému předpokladu je

²⁴ Závisí na jednotlivci, nakolik tato změna ovlivnila jeho komunikační prostor, ale obecně se dá říci, že pouhá příslušnost ke státnímu celku nás začleňuje do jistého komunikačního prostoru tohoto státu a vystavuje nás informacím z tohoto prostoru.

nutno poznamenat, že obyvatelé pohraničí si byli vědomi své odlišnosti (nevím, proč falešně) od obyvatel vnitrozemí, ale stejně tak i od obyvatel saského pohraničí. Problém tedy můžeme nahlížet tak, že agresivní etnický nacionalismus sudetských Němců se vyvinul až po selhání teritoriálního nacionalismu, který se v situaci politického střetu Československa a Německa na mezinárodní úrovni ukázal jako neúčinný.

Prostor symbolů a památných míst

Jestliže prostor praxe místních obyvatel je v průměru ohraničen městy Jablonné v Podještědí, Varnsdorf a Žitava a dopravním prostředkem jsou především vlastní nohy a kola, turistům a letním hostům/Sommerfrischler je kraj ovšem prezentován v širším záběru. Nabízejí se i příslušné možnosti, jak se po kraji pohybovat - v Krompachu jsou k pronájmu osobní auta i pět větších autobusů. Výčet cílů celodenních výletů v krompašském propagačním letáku z konce dvacátých let uvádí bez rozlišení místa po obou stranách hranice - Ochranov/Herrnhut, Löbauer Berg (vyhlídková hora u Lobavy/Löbau), Kryštofovo údolí/Christofsgrund, Ještěd/Jeschken, Lemberk/Lämborg, Děvín/Dewin (u Hamru), Hamerský rybník/Hammerteich, Ralsko/Roll, Zákupy/Reichstadt, Tolštejn/ Tollenstein atd. Leták v naprosté většině případů neupozorňuje na polohu propagovaného místa na té či oné straně hranice, i když zřetelně větší prostor dává zajímavostem v Sudetech. Klientela rostoucího cestovního ruchu je z devadesáti procent říšskoněmecká. Roku 1923, když si Němci příliš nemohli dovolit výlety do českých hostinců, majitel hotelu na Jánských kamenech/Johannisstein přímo na hranici byl nucen hostinec na české straně uzavřít a po složitém získání koncese si postavil sousedící boudu na saské straně, aby tak své klientele umožnil návštěvy. K turistickým atrakcím z počátku století přibývají další, staví se hlavně na saské straně - lesní scéna v Ojvíně, lázeňský park v Jonsdorfu. Jednotný prostor Lužických, respektive Žitavských hor se začíná dělit na navštěvovanější, vybavenější a přístupnější saskou část, ze které profitují také české obce v bezprostřední blízkosti hranice, a na zaostalejší českou část, která láká své hosty stále spíše na romanticky neporušenou přírodu než na moderní lázeňské a pohostinské vybavení jako v Sasku. Sudetoněmečtí turisté jsou ovšem taktéž velmi aktivní, obracejí se ale především do vlastních řad. Vydávají průvodce s příznačným názvem Heimatkunde (zpravodaj z domova), zařizují studentské ubytovny, značí pěší stezky. Jedna z plánovaných cest měla kopírovat hranice okresu Jablonné v Podještědí - vedla by přes Luž/Lausche, Klíč/Kleis, Ještěd/Jeschken a Velký Vápenný/ Kalkberg.²⁵

²⁵ Koch, Daniel 1925.*Heimatkunde der gerichtsbezirke Deutsch-Gabel und Zwickau, Ein Buch für wanderlustige*

Identifikační prostor a prostor symbolů sudetských Němců je z jedné strany omezován distancí od Sasů, z druhé strany pokusy Čechů, organizovaných například v Národní jednotě severočeské nebo v českolipském muzejním spolku, symbolicky si přivlastnit pohraničí, najít v něm místa odkazující k české či slovanské minulosti. V úvodu k českému průvodci po kraji z roku 1928²⁶ se píše: „Kraj jest i historicky památný a jest věru div, že nevzbudil již dříve větší pozornosti českých turistů a podnikatelů a jest ponechán s veškerým svým přírodním bohatstvím našim spoluobčanům Němcům. Tito v desátém roce svobodného státu našeho zvyšují své úsilí, na čas jen jaksi zakřiknuté, a tak s politováním zaznamenáváme dobrovolné přenechávání význačných míst (Ještěd, Luž, Smrk) do německého majetku, aby tyto body ve spojení s turistikou byly znovu opěrnými body germánských snah; snad holá fakta pomohou burcovat naše svědomí! S obavami do budoucna sledujeme houževnatý zápas českých hraničářů, nenalézajících opory ani ve vlastním státu, již o každou píď půdy a práva musí se smlouvat a téměř doprošovat.” Kapitola „Češství u nás kdysi a dnes” zase začíná slovy: „Ať pohlédnem kamkoliv, všude jsou v tomto kraji pamětníky češství. Na slovanské osídlení ukazují nejen dějiny, jež mnozí by rádi zfalšovali, ale i viditelné a dnes slyšitelné známky, jež zapřít a zahladit nemožno.” Za ony pamětníky češství či slovanství jsou považovány roubené stavby (příčemž hrázděné stavby jsou údajně původu lužicko-srbského), lomenice zdobené „slovanskými ornamenty” (srdíčka, tulipány, holubičky), české základy v názvech obcí, řek a hor, staleté lípy a dokonce i sochy sv. Jana z Pomuka, které zde církev údajně vystavěla, aby zdejším Čechům vymizela z mysli památka Jana Husa. Naopak za německé autor označuje nezdobené lomenice, prkny bedněné pavlače a lepenice vyplňované cihlami. Zastavme se ještě, jako v minulé kapitole, u výhledu z Hvozdu. Zatímco pro saského výletníka bude stále stejně velkolepý (a velkolepější bude stále stejně „biehmisches” Bier), český turista by měl při pohledu do Saska zaplakat nad krajem, „v němž odvěký zápas mezi Germány a Slovany a který jest bohužel ztracen.” Následuje podrobný popis tragické situace lužických Srbů v Německu, zakončený hodnocením současného stavu: „Čekali bychom asi marně, kdybychom se domnívali, že socialistické smýšlení dnešního Německa přízná i Srbům trochu lidských práv. Všecko to jest šidítkem pro důvěřivé Slovany, k jich rozeštvání, neboť čím kdy byl a jest německý socialista, komunista? Nejdřív a vždy Němcem, který nedá svoji národnost tak lacino! Do kůže Srbů tak moci vsadit naše Němce, aby měli příčinu křičet o potlačování. Takto vypadá

Heimatfreunde. Deutsch-Gabel: Verlag des Freien Lehrer-Vereines.

²⁶ Kinský, Bohumil. 1928. *Ralsko, Ještěd a Lužické hory*. Česká Lípa: Český musejní spolek.

rovnoprávnost u těch, kteří si světové veřejnosti stěžují, že jim ublíženo u nás.” Všimněme si, že sudetští Němci si mohli připadat z české strany tlačeni k etnické identifikaci. Autor zmíněného textu jim de facto klade za vinu utlačování Srbů v Lužici, rozlišuje sice „naše” Němce, ale jak sám říká, Němci jsou především Němci, tedy jejich etnická příslušnost vede a určuje identifikace jiné.

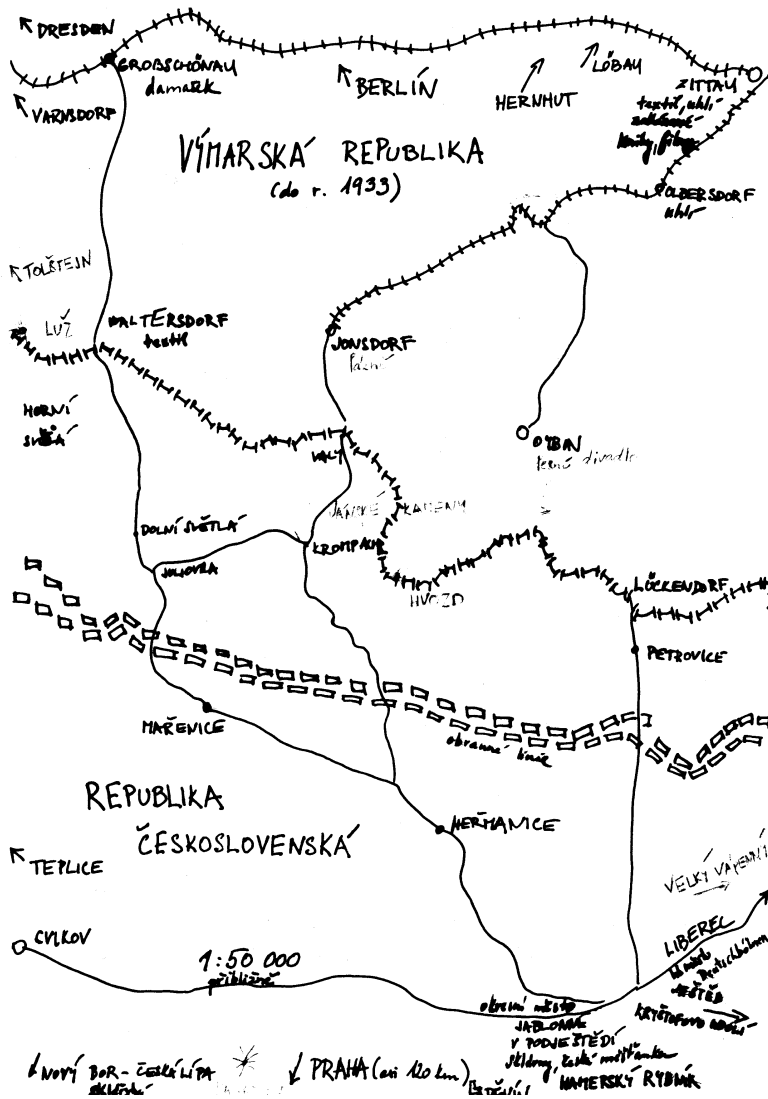
Shrnutí

Na počátku sledovaného období je v daném prostoru „zhora” ustanovena jasná hranice, s přesně vymezenými přechody a pravidly. Jde o zásah zvnějšku, ze strany nového československého státu, činitele dosud neexistujícího a ani netušeného. Ten se výrazně projevuje ještě jednou v závěru sledovaného období, a to výstavbou řadového opevnění, které značně narušuje celistvost a provázanost prostoru.

Z mapy č. 5 vyplývá, že prostor praxe zůstává v zásadě nezměněn ve srovnání s předchozím obdobím, zlepšuje se dopravní spojení, zkracují se vzdálenosti. Dvě strany hranice se ale začínají lišit jedna od druhé - je přerušen společný vývoj celého prostoru Lužických či Žitavských hor jako turistické oblasti. Na saské straně se pokračuje v úpravách a zpřístupňování dalších atrakcí, Jonsdorf a Oybin jsou ve třicátých letech povýšeny z obcí na lázně (Dorf →Kurort). Odlišnosti ale rostou také pod vlivem ekonomiky a politiky obou států, rozdíly v kurzu měn vedou ke zvýšenému pašeráctví. Hranice se tak zvýrazňuje tlakem zdola.

Prohraná válka a poválečná doba otřásla identitami všech obyvatel daného prostoru. Nová identita se přednostně hledá v užším prostoru, v užším, a tedy bezpečnějším společenství, což podporuje prostorové uzavírání se jednotlivých komunit. V Sasku toto období netrvá dlouho, v Čechách, kde reaguje na rostoucí úsilí českých „hraničářů” ovládnout daný prostor, je aktuální až do doby, kdy je třeba přijmout srovnatelnou identitu, kterou používá česká strana, tj. identitu národní. Tato identita povede v budoucnu k dočasnému smazání hranice, ovšem za velmi nepřírodných okolností.

Mapač.5

Mapa prostoru praxe, identifikace a symbolů pro období 1918 - 1938

1938 - 1945: Heim ins Reich! - Doma v Říši?

Události nabraly na spádu. Během prvních deseti říjnových dnů roku 1938 obsadil Wehrmacht bez potíží celé pohraničí, 21. 11. 1938 byl vydán zákon o sjednocení sudetoněmeckého území s německou říší. Po zřízení protektorátu Čechy a Morava je 25. 3. 1939 ustanovena také Říšská župa Sudety. Jedna hranice zmizela, další je třeba vymezit. Jednání s Československem o nové hranici říše probíhá koncem listopadu v Berlíně. Do té doby přicházejí na okresní úřady pokyny od vládního prezidenta z Ústí nad Labem/Aussig: „Grenze ist zunächst aber zu besetzen, wie festgelegt!“²⁷ (Hranici je třeba především obsadit, jak bylo určeno.) Okres Jablonné v Podještědí přechází pod německou správu bez územních změn. Hranice se tedy přesouvá ze severního okraje okresu daleko na jih, mimo rámec každodenní praxe zdejších obyvatel, mapa zkoumaného prostoru ji ani nezahrnuje (mapa č. 6). Prochází na jih od Českého Dubu/Böhmische Aicha, východně od Kuřivod/Hühnerwasser, na jih od Bezdězu/Bösig, Dubé/Dauba a Liběchova/Liboch.²⁸ Protektorátní hranice rozdělí společnost podle národnostního, resp. rasového klíče, později je také nazývána Sprachgrenze/jazyková hranice nebo Volkstumgrenze/národnostní hranice, kterou je třeba kulturně opevňovat například německými knihovnami, aby „Němci v pohraničních oblastech říše měli zajištěnou kvalitní kulturu.“²⁹ Všechny kontakty přes protektorátní hranici podléhají přísné kontrole, jakékoliv míšení obyvatelstva je velmi nevhodné. Paní Vávrová, dcera českého finance, který přišel do Krompachu roku 1918 a oženil se zde s dcerou místní třináctidětné německé rodiny, v této souvislosti vypráví: „*No tak on jak byl tatínek v té státní službě, tak my jsme se furt stěhovali. Tady v Krompachu tatínek byl jako ten financ a k tomu si ještě ševcoval, to on byl vyučenej. Pak ho přeložili do Cvikova na poštu jako takového poslíčka, ale tam měl moc málo peněz. No a pak jsme se stěhovali někam k Opavě a to jenom na chvíli a pak do takovýho kraje, Kravařsko se tam říká. A tam jsem jako vychodila školu a tam nás zastihli Němci. No tak nás poslali do Brna, kde jsme pak strávili celou válku. Tak to byl takový paradox, že maminka Němka - a stejně musela pryč. No tak ona by samozřejmě stejně šla s tatínkem. A po válce jsme se museli na to Kravařsko vrátit, protože tatínek byl stále u té státní služby a to oni se museli vrátit tam, kde naposledy*

²⁷ Archiv Česká Lípa, inventář Landrat Deutsch-Gabel 1938 – 1945, kr.1

²⁸ Sovadina, Miloslav 1998. *Správní vývoj okresu Česká Lípa od roku 1848 do roku 1990*. Česká Lípa: Státní okresní archiv.

²⁹ Archiv Česká Lípa, inventář Landrat Deutsch-Gabel 1938 – 1945, kr.5

sloužili. Ale jedna naše teta, která tady zůstala v Krompachu, nám furt psala, abychom se sem vrátili, že je tady teď hodně volných domů a že by tady tatínek mohl zase ševcovat. Tak ta nás do toho tak nějak uvrtala. A my jsme sem teda celý ty léta jezdili, protože maminka tady měla celou rodinu, všechny sestry, bratry, rodiče. Jenom za války to moc nešlo, to oni nechtěli dávat to povolení, tak to jsme tu byli, no jestli dvakrát, třikrát za celou válku. To se nesmělo, ani nevím proč.”

Mapa č.6

Landrat Deutsch - Gabel/ Jablonné v Podještědí a okolí roku 1943, převzato z mapy Karte von Böhmischem Mittelgebirge, Vom Geltersch zum Jeschken, Dresden: Verlag von C.C. Meinhold und Söhne, 1943.

Prostor praxe

Začlenění do říše přineslo jisté začlenění do širších kontextů, i když válečný stav zase naopak omezil možnosti pohybu obyvatelstva. Německá správa kladla důraz na budování komunikací,

posilovala se především západovýchodní osa, propojenosti Sudet měla sloužit Bahn- und Schnellzuglinie des Sudetengauges (železniční a rychlovlaková trasa sudetské župy) z Chebu/Eger do Liberce/Reichenberg. Severo - jižní spojení zůstává více méně beze změn, autobusů do Žitavy spíše ubývá. Hospodářství se musí vyrovnat se ztrátou evropských odbytišť v důsledku války, zemědělství se ztrátou českých sezónních dělníků, kteří „machten Abwanderung“ (odvandrovali). Nová pracovní místa se ale nabízejí ve válečném průmyslu, na Juliovce je zřízena továrna, kde se vyrábí součástky pro letadla Luftwaffe. Obyvatelé Lužických hor žijí ale opět především z pověsti kraje jako klidného, zastrčeného koutu přírody - v místních penzionech a hostincích se po dobu celé války ukrývají matky s dětmi z ohrožených německých měst - z Drážďan/Dresden, z Lipska/Leipzig, z Essenu, Hannoveru atd. Nám již známá paní Werfelová vnímá tuto válečnou dobu vcelku pozitivně: *„No tady bylo rušno. Tady bylo tak 1600 lidí. Tam naproti vám byla taková velká hospoda, tam třeba bydlela paní z Hannoveru se šesti dcerama, které už taky měly svoje děti. Ty s námi chodily i do školy.“*

Prostor identifikace

Stupeň identifikace obyvatelstva s daným prostorem po začlenění do Říše se dá těžko rekonstruovat. Na jednu stranu máme doklady o jásavém vítání jednotek Wehrmachtu při obsazování Sudet. Mnozí obyvatelé se s vojáky vlastně vrátili domů, protože před zářijovou všeobecnou mobilizací se ukryli na saské straně hranice, vojáci jim tedy domov symbolicky vraceli, aby je za čas zase odvedli na vzdálená bojiště. Na jednom z „řopíků“ (bunkr řadového opevnění) nedaleko Mařenic stanul dokonce sám Adolf Hitler, obklopen davem nadšených posluchačů. Díky připojení k říši nedošlo k obávané „čechizaci“, navíc oblast jako útočiště prominentních rodin prosperovala.

Na druhou stranu sudetští Němci takto vlastně prohráli svůj boj o Heimat z dvacátých let. České úředníky vystřídali němečtí, ovšem stejně ortsfremde, místu cizí lidé. V jednání úřadů je patrná jistá nedůvěra k sudetským Němcům, k oněm „biehmisch“ chudším bratrům. Také je třeba zmínit, že v celé oblasti, nehledě na strany hranice, bylo vcelku vysoké zastoupení komunistů a sociálních demokratů. Ti nejdříve prchli ze Saska do Sudet a po obsazení Sudet do vnitrozemí. Množství z nich ovšem skončilo v koncentračních táborech a nacistických věznicích. Jejich patřičně upravené příběhy se dochovaly v žádostech o uznání za antifašistu a ponechání československého státního občanství, které sepsali takřka všichni obyvatelé Krompachu v naději, že se tak vyhnou odsunu. Příběhy saských komunistů zase příhodně upravili socialističtí historici

a kronikáři NDR. Přes hranice se pašovaly ilegální tiskoviny, povedlo se několik sabotáží, hlavně v jonsdorfských provozech, před koncem války byla vážně poškozena také zmíněná továrna na součástky do letadel na Juliovce. Průběh upadání prestiže říše v očích sudetských Němců mi popsal pan Pachtl:

„A jak to bylo v osmatřicátém roce?“

„No jo, no tak, to mě bylo 13. My jsme tenkrát přes léto bydleli u příbuzných v Jonsdorfu, protože to byla taková nejistá doba. Takže jsme se potom vrátili s německými jednotkami, když sem napochodovali. Lidé je samozřejmě zdravili a hajlovali, no to je jasné. Pohraniční policie česká musela odejít a vlastně všichni Češi odešli, protože toho tady moc neměli. Pak se zase vrátili, třeba náš soused. No nevím, co by se jim stalo, kdyby tu zůstali, to je těžké říct.“

„A jaké to bylo za války?“

„No jaké by to asi bylo za války, byla válka. Narukoval jsem... No to je jedno... Naposledy jsem pak byl ve Slezku... Tak ze začátku Němci jásalí, protože byly úspěchy, a jak se to pak obracelo k horšímu, tak i souhlas opadával. No a pak přišlo vyhnání, to byl nejhorší zážitek z celé války, vůbec to bylo to nejhorší, co se mohlo lidem stát.“

Výpověď pana Pachtla dává jasný klíč k hodnocení válečné doby, jmenuje stanovisko, ze kterého dnes „domorodci“ tuto dobu vidí. Je jím odsun jako vyústění války, povinnost opustit domovský kraj a veškerý majetek. Přitom celé sudetoněmecké identifikační úsilí před a během války bylo vedeno právě v zájmu lepšího života v domovském kraji. Pohled z odstupu padesáti let samozřejmě vnímá události selektivně a účelově i vzhledem k situaci komunikace. Pan Pachtl se mnou hovořil jako mluvčí bývalých obyvatel Krompachu s mladou Češkou, prezentoval smířlivá stanoviska, snažil se hledět spíše do budoucnosti. Z jeho hodnocení vyplývá, že za nešťastnou dobu svého života považuje celé období od nástupu Henleinovy strany až do odsunu. Připouští, že zpočátku byla identifikace s německou říší jako s velkým prostorem soukmenovců, který ochrání malý prostor Heimatu sudetských Němců, poměrně značná. Třetí říše také prezentovala zabrání Sudet jako navrácení domova místním Němcům. Hned ve třicátém devátém roce byla vydána série pohlednic opuštěného československého opevnění s podobnými nápisy: *„Und dennoch kehrten wir heim ins Reich!“* (A přesto se vracíme domů do Říše!). Později nadšení opadalo s tím, jak politika německé říše začala ohrožovat právě domovský prostor - zaváděly se nové celoříšské pořádky, objevovalo se tu množství nejrůznějších cizích lidí, muži byli posíláni

válčit, blížila se fronta. Definitivní tečku za identifikací s říší udělal odsun, „*to nejhorší, co se mohlo lidem stát.*” Můžeme se domnívat, že na saské straně byla situace vcelku obdobná, Sasové si od Hitlerovy říše mohli slibovat zlepšení ekonomické situace a obdobně jako sudetští Němci bezpečný život doma v rámci velkého prostoru všech Němců a národů, kterým jsou povoláni vládnout.

Prostor symbolů

Jestliže pracovníci českolipského vlastivědného muzea nacházeli v Lužických horách samé památky někdejší slovanské minulosti a důkazy o původně českém osídlení, ve zprávách válečných okresních úřadů nadřízeným orgánům se dočteme naopak o zcela „echtovní” německosti daného prostoru. Výroční zpráva okresu Jablonné v Podještědí z roku 1944 konstatuje: „*Trotz seiner Sprachgrenzlage gegen das Protektorat Böhmen und Mähren zählt der Kreis fast ausnahmslos deutsche Menschen, wie auch die Siedlung und die dörfliche Bauweise ein ausgesprochen deutsches Gesicht zeigen.*”³⁰ (*Přesto že okres leží na jazykové hranici s protektorátem Čechy a Morava, zahrnuje takřka výhradně německé obyvatelstvo, jak také prokazuje způsob osídlení a vesnická architektura svým výmluvně německým vzhledem.*)

Shrnutí

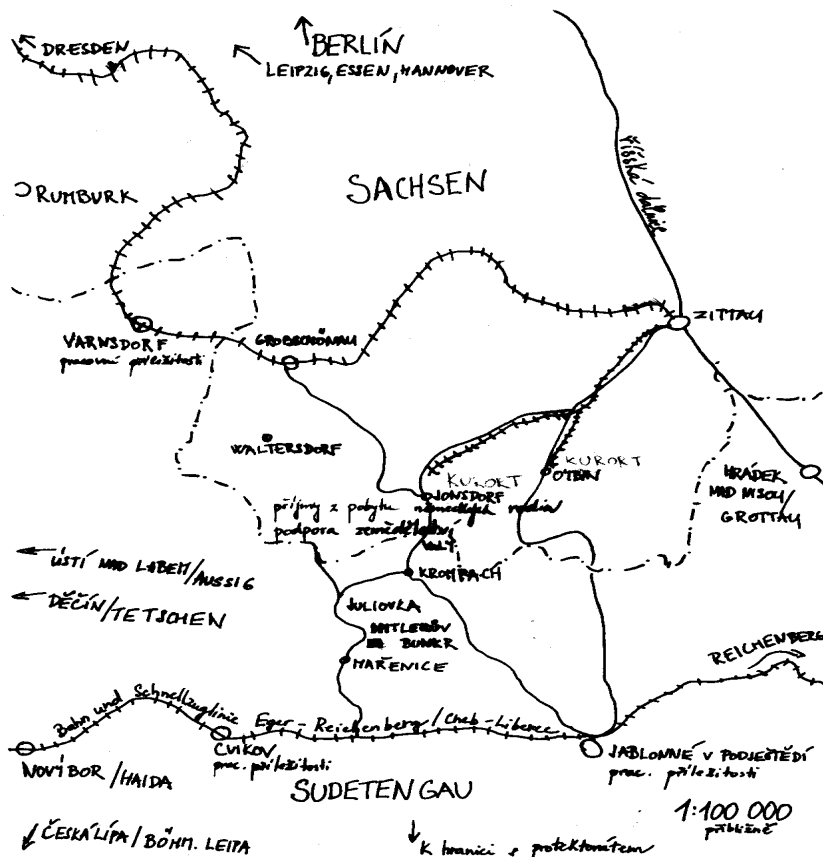
Mapa č. 7 představuje prostor, který neprotíná žádná státní hranice a v jehož logice stojí expanze všemi směry. Nejbližší hranice neodděluje Říši od suverénního státu, ale od jejího protektorátu. Je to hranice omezující prostor praxe obyčejných lidí, ne však nutně jejich prostor mentální, který se konstruuje pod vlivem nacistické ideologie Lebensraum a Drang nach Osten. Mapa zachycuje také větší počet vzdálenějších velkých měst, kde se soustředily nové správní a jiné úřady, přičemž většina z nich zůstala pro Sudety v Sudetech a pro Sasko v Sasku, ale některé, zvláště vojenské úřady, tuto hranici říšských území nerespektovaly (např. sudetské letecké komando mělo velení v Drážďanech). Prostor je napojen na dálkové trasy - železnice integruje sudetskou župu ve východo-západním směru, říšská dálnice umožňuje spojení s Berlínem. Pracovní příležitosti, za kterými se nemusí docházet či dojíždět, se ve srovnání s předchozím obdobím spíše zvýšily, v rámci soběstačnosti se podporuje také zemědělství. Poněkud chybí symbolická místa v krajině, až na onen Hitlerův bunkr. Ideologie třetí říše měla totiž světovější cíle než malebná zákoutí jedněch malých, už nikoliv pohraničních hor. Turistika za války také moc nekvete, takže význam kraje v rámci Říše není nikterak prestižní. Okres se sice snaží prezentovat

³⁰ Archiv Česká Lípa, inventář Landrat Deutsch-Gabel 1938 – 1945, kr.5

místní krajinu jako „ausgesprochene Erholungslandschaft“ (krajina vyloženě vhodná pro rekreaci), ovšem Říše a válka si neřádá rekreačních zón, ale obdělané německé země pracovitých a oddaných obyvatel. Sudetští Němci se prostřednictvím důkazů z krajiny (domů, charakteru vesnic) snaží alespoň prokázat svou německost.

Prostorová identifikace byla v tomto období tedy velmi problematická, a především se během krátkého trvání takto vnějškově vymezeného prostoru nestačila stabilizovat. Od počátečního souhlasu se dostala až k popírání jakýchkoli vazeb a kontaktů s říší, jak v poválečné Československé republice, tak v poválečném Sasku, které patřilo do sovětské okupační zóny. (Všechny sudetské dotazníky pro antifašisty obsahují větu podobného znění: Nebyl jsem nikdy členem jakéhokoliv německého spolku politického, aniž jiné německé organizace.)

Mapa č.7

Mapa prostoru praxe, identifikace a symbolů pro období 1938 - 1945

1945 - 1968. Československé pohraničí a Oberlausitzer Heimat

Říše se zhroutila. V sedle mezi Hainem a Krompachem tábořili několik dní sovětští vojáci, poté sešli do Saska, kde už zůstali další půl století. Na české straně se vlády ujaly místní správní komise (MSK) spontánně vzniklé z několika málo Čechů, kteří zde zůstali přes válku. Spolu s pohraniční stráží se hned 18. června 1945 pustily do prvního z řady odsunů. Okresní úřad však takovýto postup zakázal, takže až do oficiálního odsunu, který proběhl ve dnech 5. a 20. srpna 1946, 21. září 1946 a 3. dubna 1947, se musela MSK spokojit s omezováním a kontrolou Němců prostřednictvím vnějšího označení (bílá páska na rukávě, osobní legitimace se zvýrazněným označením národnosti), nucených prací (krompašští Němci museli v zimě každodenně odklízet sněh ze silnice) a všemožných příkazů (Němci nesměli používat železnici, přecházet z obce do obce, poslouchat radia, korespondovat do zahraničí). To vše, aby se „v zárodku zničily pletichy Němců v našem pohraničním pásmu, zamezilo přechodům přes hranice, znemožnil pobyt osob již vystěhovaných.“³¹ Československé státní občanství bylo uchováno sedmnácti krompašským Němcům - ze smíšených rodin, antifašistům, známým těch, kteří sestavovali seznamy k odsunu.

Procesí uprchlíků/Flüchtlinge zaplavila přilehlé saské obce. Jonsdorf se svými sedmnácti sty obyvateli musel absorbovat téměř 600 přesídlenců/Umsiedler především z Čech. Velitelství Rudé armády vybralo starostu z řad místní organizace komunistické strany, jehož prvním úkolem bylo zabezpečení kamen pro každou „přesídleneckou“ rodinu.

Odsun, přesídlení/Umsiedlung nebo vyhnání /Vertreibung³² vylidnilo Sudety a přišli noví obyvatelé - někdo se vrátil z vnitrozemí, další přijeli osídlit pohraničí a ujmout se opuštěných hospodářství, většinu domů však obsadily rodiny a podniky z Prahy. Družstvo Rodinná rekreace zabralo již roku 1946 asi dvě třetiny domů v Krompachu. Místní zvláštností byli novoosídlenci z řad lužických Srbů, kteří se přistěhovali především do okolí Varnsdorfu a na Šluknovsko, když

³¹ Archiv Česká Lípa, inventář MNV Krompach 1945 – 1980, kr. 8, z materiálů MSK

³² Ohledně zmatení termínů se vyjadřuje také pan Pachtl: “V sobotu večer se prostě dole na návsi na jednom stromě objevil takový papír nadepsaný “Německému obyvatelstvu”. Kdo neměl potvrzení, že pracoval pro československý stát, měl se zítra v 6 .00 dostavit na seřadiště s 30 kg majetku a jídlem na tři dny. Dovedete si to představit, přes noc... No tak ráno nás odvedli vojáci na koních na Juliovku a pak dál na Světlou a přes Wache /Brazilka do Německa. Tam už byla Rudá armáda, Rusové. Pamatuji si, že znásilnili ženy a bili nás, byl to zlý, moc zlý čas. To nebylo žádné přesídlení (Umsiedlung) nebo evakuace nebo vyhoštění (Ausweisung), ono je těch názvů mnoho, ale správný název je vyhnání. Na to nikdo nemůže nikdy zapomenout. Nadělalo to spoustu nenávisti vůči Čechům. I když osmatřicátý rok zase samozřejmě nadělal hodně nenávisti vůči Němcům.”

už bylo jasné, že snahy o připojení Lužice k Československu nejsou reálné. Poválečné obyvatelstvo bylo velmi pestré, kromě Čechů, hlavně ze středních a východních Čech, zde také dočasně bydleli Slováci, kteří rozebírali opuštěné statky a na Slovensko pak vlakem odváželi celé trámy, neodsunutí Němci, kteří ovšem po krátké době často následovali své příbuzné, a poměrně značný počet Francouzů,³³ válečných zajatců, kteří zde pracovali v průběhu války v továrně pro Luftwaffe.³⁴ Mezi novoosídlenci tedy převládali rekreanti, kteří zde ovšem často pobývali od jara až do podzimu, jejich děti chodily v tomto období do místní školy a oni sami byli právoplatnými členy nově vznikající komunity.

I přes veškerá nařízení a demonstrovanou přísnost nebyla hranice bezprostředně po válce nepřekonatelnou překážkou. Místní správní komise musely řešit kupříkladu takové přestupky jako případ obchodníka, který celé léto 1946 nosil na smluvené místo v lese chléb a tam jej měnil s žitavskými ženami za vodku získanou od Rudé armády, koňak, cigarety a drahé textilie. Méně kriminální kontakty dostávaly bez problémů požehnání úřadů. V jedné z četných tehdejších propustek se praví: „*Povolujeme tímto přechod přes hranice na silnici vedoucí z Krompachu do Jonsdorfu panu Štěpánu Babrákovi, mistru stavitelskému za účelem návštěvy krejčího v Jonsdorfu.*”³⁵ Rekreanti, kteří tuto dobu pamatují a jsou tedy dnes jednou z nejstarších vrstev obyvatelstva, vzpomínají, jak se chodilo na Lužické boudy, známý to penzion na hranici, kde se domlouvaly obchody, kupovali králíci na chov a pilo pivo vespolek. Po válce uměl každý trochu německy a nově příchozí v sobě nechovali asi tolik zášti ke všemu německému, aby je to odrazovalo od výhodného obchodu. Také odsunutí Němci se snažili vracet a odnášet si svůj majetek, který se nevešel do limitu třiceti kil. K místnímu folklóru patří vyprávění o truhláři, který si z Krompachu do Jonsdorfu po nocích odnášel skoro celou truhlárnu. Režim se však neustále zpříšňoval: po únoru 1948, po vyhlášení NDR v roce 1949 až k zákonu o státní hranici z roku 1951, který zemi neprodyšně uzavřel. Postavily se ploty z ostnatých drátů, strážní věže, hlídky se cvičenými psy pendlovaly kolem pásů uhlazené oranice, která měla zachytit stopy narušitele. Všechny domy v blízkosti hranice a všechny neobsazené domy se musely strhnout, aby se v nich „nepřátelé vlasti” nemohli skrývat. Výpovědi respondentů ohledně ostře střežené

³³ hlavně ve Cvikově

³⁴ V květnu 1947 byl v českých zemích proveden soupis obyvatelstva podle povolání, který udává, že v celém pohraničí (přibližně území bývalé Sudetské župy) žije 32, 7% starousedlíků, tj. lidí, kteří zde byli přítomni k 1. květnu 1945. Pozdějším dobrovolným vystěhovalectvím se tento počet ještě radikálně snížil.

³⁵ Archiv Česká Lípa, inventář MNV Krompach 1945 – 1980, kr.8

hranice byly pro mne dost překvapující. Sama jsem o jejím fungování zpočátku neměla potuchy a z mé perspektivy se mi podobná ostražitost k „bratrskému” národu tzv. „hodných Němců” zdála poněkud paradoxní. Mínění respondentů se liší podle toho, zda mluvčí bydlel v Krompachu natrvalo, nebo sem jezdil jako rekreatant. Mezi místními převládá názor, že to byla „normální” reakce na válku, že takovou politiku tenkrát vyznávala celá Evropa a navíc, že tady bylo opravdu nebezpečno, potulovali se tu banderovci a lidé, kteří chtěli přes NDR prchnout do západního Berlína. U zbylých Němců zaznívá také strach z konfliktu s českými úřady, z manifestace jakékoli spojitosti s Německem za hranicí. Paní Werfelová na tuto dobu vzpomíná: *„No to přijeli péesáci a to byl fojr, to měli hned hotový. Bylo to tenkrát v jednapadesátém. Nebo možná až v třiapadesátém roce, jak se udělaly nový peníze. A to oni tam jezdili v létě na koních a v zimě na lyžích, to nebylo jako dneska, že jezděj autem a pomalu z něho ani nevylezou. To byly tři linie, ale já vám neřeknu, jak to přesně bylo, protože to my jsme tak blízko nesměli a z vojáků jsem nikoho neznala. My jsme se taky báli nějak blízko chodit. To oni to určitě měli tak nějak udělaný, že sotva by se toho člověk třeba dotknul, tak by jim to někde začlo zvonit a něco by se zavřelo, to by se nedalo podplatit. A takhle to šlo až do Varnsdorfu. No já nevím, proč to udělali, prostě chtěli bránit republiku. To tenkrát ještě nebyly ty styky s téma rusákama, to bylo prostě Německo. A tady byl po válce strach od těch Němců.”* (Je třeba pouze poznamenat, že „takhle to nešlo jenom do Varnsdorfu”, ale kolem celé naší hranice, přičemž hranice se SRN a Rakouskem měla ještě přísnější režim, větší zakázaná pásma a více voltů v drátech.) Pro rekreatanty byla ostrá hranice faktem, který bez polemik akceptovali, naučili se s ním žít a zakázané pásmo brali jako dobrou houbařskou lokalitu. Výmluvná je odpověď paní Loukotové, která v Krompachu vyrůstala u babičky, než si ji rodiče v osmi letech vzali do Prahy: *„No jo, to nám vedlo hned za barákem. Byla tam oranice, snad deset metrů pás, každej druhej den tu jezdil traktor, aby tam byly pěkně vidět ty stopy. A pak se to ještě zostřilo, přidali další řadu těch ostnatejch drátů, v tom byly jenom takový tunely. Ale kdy to bylo? No logický by bylo, že to bylo po osmašedesátým, ale nějak si to nepamatuju. Já si vlastně ani nepamatuju, kdy ty dráty zase odstranili, to bylo možná až po revoluci. To je sranda, člověk to měl celý léta za barákem a ani si nevšim, že to sundali. Tak my jsme na to byli zvyklí od mala, nám to nějak moc nepřípadalo, moc jsme to neprožívali. Tak bylo to takový tajemný, zadrátovaný. Ale fakt je, že tady furt někdo utíkal, to furt hlásili rozhlasem, že se hledá ten a ten. Ale jak to dělali, to si vůbec nedovedu představit, protože podle mě to bylo prostě nemožný.”* Prostor praxe paní Loukotové musel být tedy jednoznačně

orientován směrem od hranice, protože jinak by si zajisté všimla, že od roku 1962, tedy po dokončení vnitroněmecké hranice a postavení berlínské zdi, už místní hranici nestřežily dráty, pouze pohraniční stráž ve spolupráci s místním národním výborem, který se zavázal pomáhat při zadržení narušitelů státní hranice. Za tuto pomoc se obci podvkráté dostalo označení Vzorná pohraniční obec. Kontakty s Německem však tato změna příliš neusnadnila, protože nejbližší hraniční přechod byl až v Hřensku/Bad Schandau, tedy více než 60 kilometrů daleko. Bližší přechod se otevřel roku 1967 ve Varnsdorfu/Seiffenersdorfu, ovšem ten byl již za rok dočasně uzavřen kvůli událostem roku 1968.

Obdobně pragmaticky byla vnímána hranice také z druhé strany. Pan Franzel, asi šedesátiletý důchodce ze staré jonsdorfské rodiny, který prožil celý život v Jonsdorfu, na tuto dobu vzpomíná:

„No to byl takový protimluv, protože vy jste byli sice spřátelený národ, ale přitom tu byly ostnaté dráty. Ale jinak... My jsme s tím tady vyrostli, nic jiného jsme neznali, pro nás to bylo vlastně takové přirozené. Byla tu taková jistá nenávisť. To víte... Ti co byli evakuováni nebo přesídlení (umgesiedelt), ti o Čechách až tak dobře nemluvili. Ale to byla válka, já si myslím, že by se to mělo všechno nechat v klidu spát a dívat se do budoucnosti. My tedy v rodině nikoho z Čech nemáme, ale jinak je jich tu docela dost. Ale nejenom odsud, taky třeba ze Slezka a tak.“

Úplně stejně začíná také vyprávění pana Pachtla. Jeho konec je však o poznání bolestnější, neboť hranice oddělovala mluvčího od jeho Heimatu a definitivně pohřbívala naději na možnost brzkého návratu: *„No to byl takový protimluv, my jsme byli ty bratrské národy a přitom jsme byli oddělení ostnatými dráty. Tak těch důvodů bylo několik, ale hlavně si myslím, že Češi měli z Němců strach. Aby se nechtěli vrátit, aby si nechtěli něco vzít... A pak samozřejmě taky, jak vy říkáte, aby Češi neutíkali na západ. To bylo všechno fraška - Beneš si třásl pravicí s Ulbrichtem a tady chodili se psy. Všechno bylo pryč, Československo tak jak bylo za Masaryka, toho já jsem vždycky obdivoval, taky jsem dostal nějakou jeho knihu za vzorné výsledky ve škole, bylo nenávratně pryč. Ta demokratická tradice byla pryč a nade vším vládnul nacionalismus a šovinismus.“*

Z německé strany přicházejí jasné pokusy prolomit ledy. Již roku 1950 uznala NDR odsun za „správný a definitivní“.³⁶ Po celá padesátá léta také nebyly možné individuální návštěvy

³⁶ Roku 1955 zaslala jonsdorfská radnice do Krompachu blahopřání k desetiletému výročí osvobození od fašismu: „Leibe Friedensfreunde! Aus Anlass der 10jährigen Befreiung vom Hitlerfaschismus übersenden wir Euch als Nachbargemeinde die herzlichsten Kampfesgrüsse. Wir wünschen Euch in Euren sozialistischen Aufbau weitere Erfolge, damit ein friedliches Nebeneinanderleben unserer Völker gesichert wird. (Drazí přátelé míru! Při příležitosti desátého výročí osvobození od hitlerovského fašizmu Vám jako sousední obci posíláme co nejsrdčnější bojové

„spřátelených“ zemí. Osobní a nekontrolované kontakty nebyly žádoucí, možná byla jen „družba“. Východní Němci toužící podívat se za hranice své zóny se museli podrobit proceduře hromadné turistiky - začlenit se do organizované skupiny, vyplnit kilo dotazníků a doufat, že čeští úředníci neshledají v dokumentaci nic podezřelého. Také cíle výletů byly omezené - Krkonoše, Máchovo jezero, Tatry. Pan Eckert, který se coby zapálený turista a sportovec snažil, jak jen to bylo možné, dostat za hranice země s jedněmi jedinými, nepřliš vysokými a rozsáhlými Žitavskými horami, vypráví o svých zkušenostech: *„Problémy byly jenom se státem, normální lidé k nám byli vždycky moc fajn. Nebo tak my jsme sem jezdili jako sportovci a s českými sportovci jsme vždycky měli výborné vztahy, tam se to integrovalo zcela bez problémů. Ale pro úředníky jsme byli prostě osoby druhé třídy. Tak poprvé jsem byl takto se svazem mládeže v Tatrách a potom v jednašedesátém roce už se smělo jezdit na individuální cesty, tak to jsme jeli na motorkách, museli jsme až přes Hřensko, protože tady ten přechod ve Varnsdorfu nebyl ještě otevřený a jeli jsme sem do Krompachu podívat se na naši obec z druhé strany. Náhodou jsme tady potkali paní, Němku, která si vzala Čecha, takže tady mohla zůstat. Tak jsme si povídali a zjistili jsme, že zná třeba moji tchyni. To bylo úžasné setkání.“*

Zlom přichází v roce 1961, kdy je možno díky ohraničení NDR na západě pootevřít hranici na východě. Jsou povoleny individuální cesty, česká strana odstraňuje ostatné dráty. U této příležitosti pronesl zástupce Místního národního výboru v Krompachu řeč, kde se jasně vymezuje, ke kterým Němcům hranici otvíráme a ke kterým nikoliv: *„Máme proto eminentní zájem na tom, aby tato vysoce politická akce vyzněla v mohutnou mírovou manifestaci přátelství se SSSR jako odezva na neustálé provokace zfašizovaných sudeťáků v západním Německu, kteří stále drzeji vyhlášují požadavky vůči tomu území, na kterém žijeme s našimi rodinami.“*³⁷ Psů a nabitých drátů již není třeba - Němci za humny jsou ti „hodní“, kteří v Sovětském svazu vyznávají stejného velkého bratra, a navíc, občané se teď hlídají sami. Za pomoc při zadržení narušitelů státní hranice získávají čestné plakety pohraničního psa. V praxi se tato pomoc podle vyprávění respondentů projevovala udáváním sousedů, kteří si při výletě na Hvozď (pohraniční vrch nad Krompachem) zašli do tamější restaurace, která byla už na německé straně.

Napětí v česko - německých vztazích a tím pádem i ostraha a demonizování hranice by se nespíš

pozdravy. Přejeme Vám další úspěchy v socialistické výstavbě, která zabezpečí mírové soužití našich národů.)

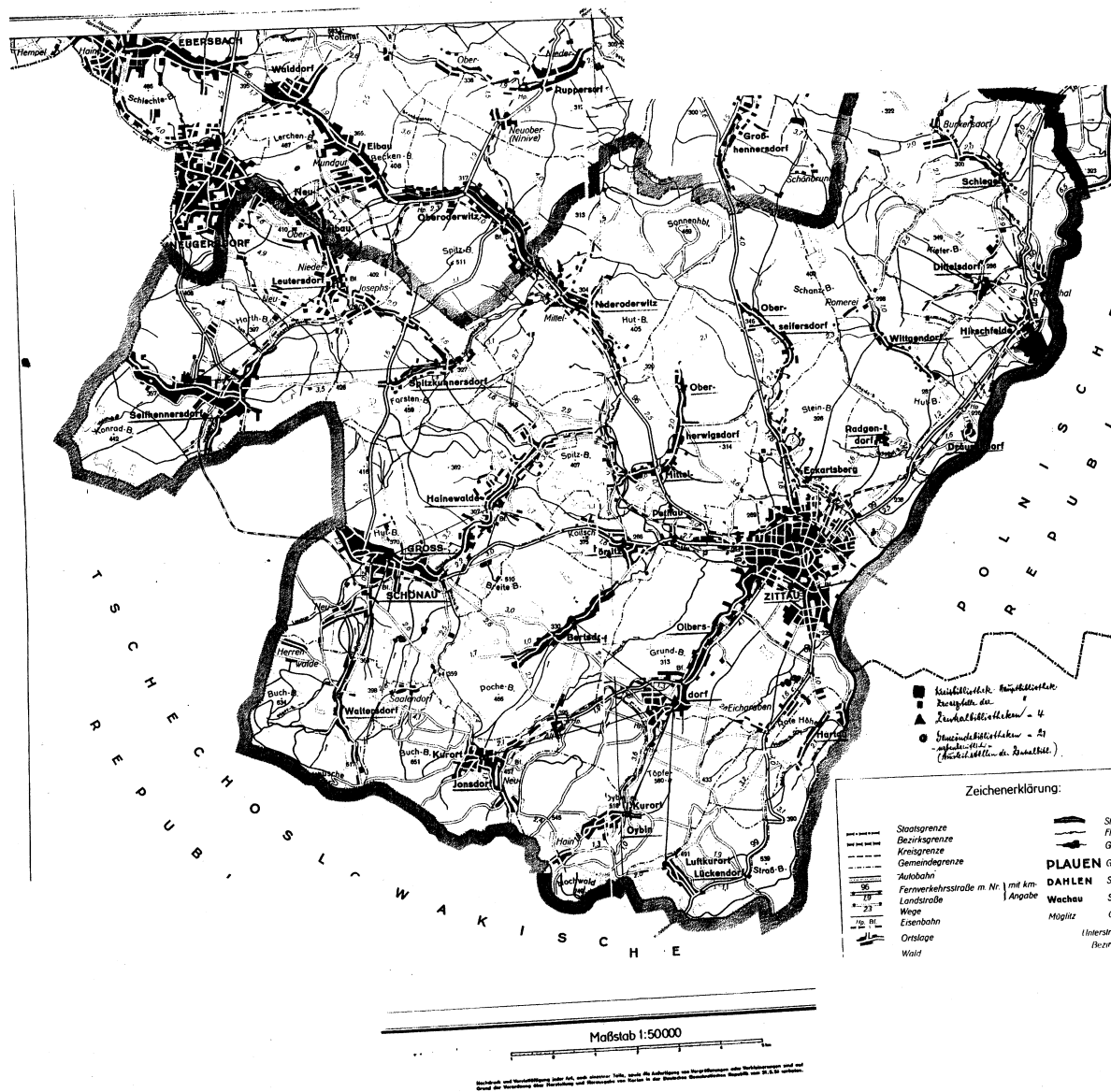
Místní národní výbor si sice dopis nechal přeložit, ale odpověď nepovažoval za nutnou.

³⁷ Archiv Česká Lípa, inventář MNV Krompach 1945 – 1980, kr.8

postupně uvolňovaly, kdyby nedošlo k dalšímu přerušení roku 1968. Již deset dní před okupací Prahy o pomoc se v příhraničním prostoru shromažďovala vojska Varšavské smlouvy a do Československa vstoupila blízko Petrovic/Lückendorfu po staré žitavské stezce. Pan Franzel, který se v rozhovoru se mnou snažil reprezentovat pročeské sympatizanty, události komentuje: „V Jonsdorfu byly tenkrát úplně totálně rozkované silnice, takže tudy projet nemohli, ale jak se tady houfovali, tak to už jsme věděli, že je to ztracené, že je to předem odsouzené. Pak jeli přes Lückendorf. To si Češi museli říkat: 'Tak už jsou tu zase.' Pak se zase celá hranice zavřela absolutně neprodyšně, to nemohl nikdo nikam, ani Němci, co byli u vás, domů, ani Češi z Německa. No Pražské jaro bylo brzo pryč, ale tak do sedmdesátého, jednasedmdesátého roku se k vám nesmělo. Báli se, abychom tam nenačichli revolučními myšlenkami. Tak jeden, dva roky to bylo zavřené.”

Prostor praxe

Z výše uvedeného i z mapy č.8 jasně vyplývá, že sledovaný prostor se rozdělil na dvě části, které jakoby se snažily ignorovat existenci čehokoli za jejich hranicí. Dopravní spojení mezi oběma částmi neexistovalo, korespondence zpočátku podléhala kontrole. Nově přibylé obyvatelstvo se snaží uživit z místních zdrojů, obnovuje se zemědělství i průmysl, v Německu spojený s rozvojem povrchových dolů. Na české straně se obyvatel nedostává, na německé jich naopak přebývá.

Rozdělený Dreiländereck/Kout tří zemí v roce 1952, převzato z mototuristické mapy Horní Lužice/Oberlausitz, Dresden 1952.

Prostor identifikace

Opět musíme striktně odlišovat obě části zkoumaného prostoru, identifikace s daným prostorem jako celkem není za daných podmínek myslitelná. Vztahy obou částí poznamenává strach, nenávist, snaha (alespoň z české strany) zapomenout, že měly kdysi cosi společného. Vznikají tu dvě nové komunity, které, každá odděleně, hledají svou tvář před sebou i před světem. Ani větší celky, ke kterým dané komunity patří, nejsou zpočátku jasně definované, uvážíme-li, že NDR

byla uznána mezinárodním společenstvím až roku 1973. Nové režimy obou zemí zasahují do správy území. V Čechách po roce 1948 zaniká okres Jablonné v Podještědí, centrum je přesunuto do Nového Boru a od roku 1960 do České Lípy. V NDR jde správní reforma opačným směrem - větší historické země se ruší a vznikají menší kraje (Bezirke). Sasko se dělí na tři: Dresden/Drážďany, Leipzig/Lipsko a Kamnitz alias Karl-Marxstadt, ty se pak dělí na okresy - Žitava, Bautzen, Görlitz atd. Pan Eckert mi tento zásah do tradiční samosprávy vysvětlil slovy: *„Já opravdu nevím, proč to udělali. To asi za komunismu, a to muselo být u vás stejné, potřebovali, aby každý občan byl pod kontrolou, aby se o každém vědělo, aby byl každý ovladatelný. Takže si asi mysleli, že menší okrsky se budou lépe spravovat.“*

Česká strana dostává nálepku „pohraničí“, kraje „na čáře“. Obydlet tento kraj se prezentuje jako oběť pro republiku, jako úkol dneška, jako budovatelský čin. Je to prostor, kde se podle státní propagandy má zrodit nová, zdravá, od roku 1948 socialistická společnost. Noví obyvatelé jsou opět těmi neohroženými, obdivuhodnými hraničáři, které známe z článků českolipského muzejního spolku z období první republiky. Nejstatečnější ze statečných jsou pak sami ochránci státních hranic, k jejichž počtě je zaveden nový svátek - Den pohraniční stráže.

S obrazem kraje „na čáře“ je spojena také představa, koho tato čára odděluje, před kým je třeba se chránit a stát na stráži. Oním nepřítelem je nediferencovaný „germánský živel“. Daný kraj, ostatně jako celé pohraničí, je pak prostorem, kde se po staletí svářeli a utkávali Češi s Němci, kde bez ustání bojovali o své místo na slunci. Němci jsou, v poválečné situaci zcela logicky, nahlíženi jako odvěcí nepřátelé Čechů,³⁸ veškeré zmínky o někdejších přijatelném soužití jsou vytěsňeny. Do dějin boje proti všemu německému se aktuálně řadí i boj proti fašismu. Na padlé hrdiny upomínají pomníčky, kam se pravidelně vodí školní mládež, každá obec, a to po obou stranách hranice, se snaží pochlubit nějakou partyzánskou buňkou.

Nemůžeme se ovšem domnívat, že noví osídlenci sem přicházejí, aby vrátili pohraničí jeho původní český, resp. slovanský ráz a aby zabránili opětovnému pronikání Němců do tohoto prostoru. Absolutně převládající motivací nových osídlenců je snaha zlepšit svou bytovou či ekonomickou situaci.³⁹ Proto také Krompach a okolí trpí nedostatkem stálých obyvatel, protože

³⁸ Památník v Dolním Podluží, věnovaný dvěma strážníkům, kteří byli roku 1938 zastřeleni místními Henleinovci, byl postaven začátkem 50. let a jeho nápis dodnes hlásá: „Padli vražednou rukou našeho odvěkého nepřitele.“

³⁹ Tento fakt plně potvrzuje také sociologická studie Quido Kastnera, prováděná v letech 1998 – 1999 ve východním Litoměřicku. Srovnej Kastner 1999: 66.

možnosti obživy zde byly tradičně omezené - náročné horské zemědělství se podařilo obnovit pouze částečně⁴⁰, průmyslové podniky, které zaměstnávaly zdejší obyvatele, se octly za dráty. Co ovšem neztratilo význam, ba právě naopak, je pověst kraje jako rekreační oblasti. Většinu domů tedy obsadili rekreanti z Prahy, kteří zde vytvořili spolu se stálými obyvateli vcelku živou a funkční komunitu. V Krompachu byla škola, holič, prádelna, mandl, obchody, pořádaly se tu školy v přírodě a letní tábory, které sezónně živily část obyvatelstva, fungovalo kino, taneční zábavy. Rodiny rekreantů zde bydlely od jara až do podzimu a naskytla-li se jim pracovní příležitost, snažily se zde zůstat celoročně. Na tuto dobu vzpomínala téměř dojatě paní Loukotová, která zde s babičkou prožila dětství: *„Když jsem byla malá, tak jsme tady měli takovou partu a lítali jsme tady po Krompachu, to nám bohatě stačilo, navíc tady měl každý nějaký hospodářství, tak to my jsme museli jako dopoledne pomáhat. Ale bylo to tady opravdu nádherný. Babička chodila vařit tady do jednoho tábora a já jsem za ní chodila ze školy na oběd tady přes pole, který bylo celý modrý, protože tu rostl len. A co tu bylo lidí a všichni jsme se znali! No bylo to moc fajn, pak my jsme vyrostli a zase jsme tu spolu vychovávali svoje děti, ale dneska už tu naše děti zas tolik kamarádů nemají.“* Nově vzniklá komunita samozřejmě měla také své problémy a vydědence,⁴¹ ale v okamžiku, kdy se alespoň částečně stabilizovala, nabízela svým členům vcelku uspokojivou identifikaci. Někteří mohli mít dobrý pocit ze záchrany opuštěných statků a zvířat, jak to dokládá vyprávění paní Pláničkové, dnes velmi čilé důchodkyně, která do kraje přišla jako studentka v patnácti letech a vdala se za syna novoosídlenecké rodiny: *„Já jsem sem šla v patnácti na oděvní průmyslovku, tedy do Cvikova, a Jirkova (manželova) babička si tu po válce zabrala hospodářství. Oni byli z Českého Brodu a na starý kolena sem šli, když se osídlovalo pohraničí. Jenže si tu vybrali asi nejllepší barák ve Cvikově, protože tam byly dvě nebo tři kravky hladový, po kolena v hnoji, tak jim jich bylo líto, tak snad kvůli tomu tam zůstali. No a oni na to sami nestačili, tak sem za nimi šly děti, jako Jirkovo rodiče, ti byli původně z Dejvic, z Hanspaulky. Tak co se dalo dělat, každý musel pomáhat, družstva tenkrát nebyly. (...)Přitom, když jsme sem tenkrát jako holky přijely do Cvikova na tu školu, tak jsme říkaly: „Teda tady? Ani za nic. A vidíte to, skoro všechny jsme se tu vdaly.“*

⁴⁰ Podle vyprávění pamětníků obsazená hospodářství zpočátku vcelku prosperovala, v padesátých letech byl však založen státní statek, který převzal polnosti a dobytek. Velká část novoosídlenců po odevzdání polí a dobytka do statku opustila Krompach a zemědělství zde začalo upadat až k dnešnímu takřka nulovému stavu.

⁴¹ V dokumentaci krompašského MNV nalezneme zápis ze 49. roku o vyloučení jednoho občana z obce, který se dožadoval přidělení jistého domu a když byl odmítnut, veřejně urážel členy MNV a soudružku Gottwaldovou.

Po odchodu tzv. „zlatokopů“⁴² zde tedy zůstali lidé, kteří tento „konec světa“ přijali nějakým způsobem za svůj. Novoosídlenecká komunita se, pravda, dodnes potýká s nedostatkem lidí a jejich značnou proměnlivostí (především odchody z venkova do měst), přesto značná část obyvatel zde chce trvale zůstat, prožívá tento kraj jako svůj domov. U těchto lidí hraje důležitou roli právě doba osídlování. Osobní ideály či představy, se kterými sem přicházeli, posilují jejich identifikaci s místem bydliště, ať už se dnes mohou zdát jakkoli pochybné. Tehdejší osídlovací nadšení ale opravdu nepocházelo pouze z opojení lehce nabitým majetkem. Potenciální osídlenec dostával vybranou či přidělenou nemovitost a případně i zemědělský majetek nejdříve do národní správy a první měsíce či roky platil místnímu národnímu výboru jisté nájemné, které dosahovalo 10 - 15% jeho příjmů. Posléze si mohl nemovitý majetek odkoupit, pokud splňoval následující podmínky: musel být československým státním občanem (přičemž zákon z roku 1946 umožňoval získání občanství také navrátilivším se krajanům), musel být české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti a jeho rodinní příslušníci nesměli být národnosti německé či maďarské, musel být národně a státně spolehlivý a soudně bezúhonný. Dalšími předpoklady bylo řádné placení nájemného a „zachovávání péče řádného hospodáře.“⁴³ Žadatelský dopis obsahoval také slib, že osídlenec se bude o svěřený majetek poctivě starat a že i jiné své občanské povinnosti bude plnit tak, aby byl kladným členem své nové domovské obce. Je nezpochybnitelné, že značná část osídlenců a zvláště těch, kteří zde opravdu zůstali a mohla jsem se s nimi tedy setkat, přijali tento závazek opravdu za svůj.

I na saské straně se začíná jakoby odznova. Ještě v prvních květnových dnech se tu sice stavěly tankové zátarasy proti Rudé armádě, ale již týden po konci války se správy Jonsdorfu ujala komunistická rada. Po urovnání poválečných zmatků se snaží o návrat turistiky, ovšem teď již státně organizované. Jonsdorfský starosta píše roku 1948 do kroniky: „*Die Unterbringung der Umsiedler war unsere Pflicht. Dennoch geht unser Bemühen dahin, der Charakter der Gemeinde als Kurort zu erhalten. Diesem Ziel dient vor allem die von uns geförderte FDGB-Aktion. Durch Veranstaltungen, die für die FDGB-Feriengäste durchgeführt werden, wollen wir für unseren Ort und die oberlausitzer Heimat werben.*“ (Ubytování přesídlenců bylo naší povinností. Přesto je

⁴² O místních zlatokopech se zmiňuje jiný respondent, učitel a později ředitel zvláštní školy, první porevoluční starosta Krompachu: „*No já nejsem takový ten přistěhovalec... protože sem se nahrnul ve 45. roce takový ty zlatokopové, tady byl ten divokej odsun, to svinstvo, tady byl odsun ještě před Postupimskou dohodou. Já jsem sem přišel ve 47. roce jako učitel. Pohraničí potřebovalo učitele, tak já jsem byl mladej a svobodnej.*“

⁴³ viz brožura z roku 1948, vydaná tiskovým oddělením osídlovacího úřadu a fondu národní obnovy v Praze: *Poslední příležitost k osídlení*, str. 8

naší snahou zachovat lázeňský charakter obce. K tomuto účelu slouží především námi podporovaná činnost Svobodného německého odborového svazu. Akcemi pořádanými pro prázdninové hosty SNOS chceme propagovat naši obec a hornolužický domov.) Propagace byla úspěšná - Žitavské hory zná dnes opravdu téměř každý občan bývalého NDR, protože on sám nebo někdo z jeho rodiny zde byl určitě na pionýrském táboře nebo podnikové rekreaci. Zatímco místní obyvatelé vnímají prostor především jako Oberlausitzer Heimat/hornolužický domov, státní propaganda je programově internacionalističtější (samozřejmě pokud se jedná o spřátelené národy) a novou identitu kraje hodlá utvořit pod heslem Dreiländereck/Kout tří zemí. Ovšem „nadšení pro socialistický internacionalismus bylo převážně rétorické.“ (Stade 1993: 249) Svou politikou omezování pohybu občanů⁴⁴ se naopak východoněmeckému režimu podařilo vytvořit výrazný protiklad mezi nespecifikovanou, anonymní cizinou, v němčině i v češtině pro ni existuje výraz užívaný pouze v singuláru - Ausland, a známým malým Heimatem. Možnost opustit NDR, byť jen na pár dní, se postupně stávala výsadou privilegovaných, což u méně šťastných mohlo vést k jisté provinciální hrdosti jako ke svému druhu obranné reakce. Tento vývoj je v jasném protikladu k vývoji v Západním Německu, kde po druhé světové válce bylo slovo Heimat proskribováno, a to jak na nejvyšší politické úrovni, tak v chápání *skeptické generace*, která mu připisovala specifický význam. (Greverus 1997: 484) Nedůvěra v kolektivní identity, které se západoněmecký stát ostatně ani nesnažil nabízet, vedla po válce k obrácení se do sebe, do svého vlastního světa, k výměně Heimatu za Heimwelt. Již první poválečná generace se ale rozhodla své Heimwely zrušit v zájmu komunitního života, což mohl být opravdu život v jedné z četných německých komun šedesátých let⁴⁵ nebo prostě život v interaktivním lidském společenství. V sedmdesátých letech se zdá, že problém potřeby širšího Heimatu vyřeší regionalismus. Vládní úsilí propagovat regionální identitu vyšlo ale poněkud vniveč - lidé si našli svůj Heimat spíše v rámci sociální vrstvy či skupiny definované materiálním postavením, životním stylem a společenskými kontakty. Tento Heimat, tato identita sice překračuje prostorové meze, na druhou stranu snižuje toleranci odlišností v rámci skupiny. Nakolik byl vývoj v NDR, a

⁴⁴ Do roku 1958 bylo ještě možné navštěvovat příbuzné v Německu, ovšem na zvláštní povolení. Po dokončení vnitroněmecké hranice se průměrný obyvatel země dostal vcelku bez problémů pouze do ČSSR a do Polska, s menšími obtížemi do Maďarska a s námahou do Sovětského svazu a Bulharska.

⁴⁵ Viz např. Gabert, Gérard. 1981. Les nouvelles communautés de vie en R.F.A. In *Transformations sociales et dynamique culturelle*. Ed. Chombart de Lauwe, Paul – Henry. Paris.

potažmo v ČSR a dalších socialistických státech, odlišný? Předně kolektivní identita měla od počátku, alespoň deklarativně, státní podporu. Jednotlivec se měl ztotožňovat s rozsáhlými kolektivitami německého či československého lidu, měl být angažovaným občanem svého státu, kraje i obce, solidárním proletářem všech zemí. Zglajchšaltování životního stylu a podmínek mělo vykořenit přirozené rozdíly. V praxi se ovšem společnost taktéž stratifikovala v zásadě na podobném principu materiálního zabezpečení, životního stylu a společenských kontaktů. Tyto faktory ale neovlivňoval tolik původ, rozhodnutí a schopnosti jedince, jako jeho spolupráce a identifikace s vládnoucím režimem. Pro průměrného občana NDR byla identifikace s úzce vymezeným Heimatem, s jeho životním prostorem, dobrým kompromisem mezi tlakem státu na kolektivní identifikaci a jeho individualitou. Rozdíl mezi českou a německou stranou hranice byl pak v tom, že pozitivní Heimatbegriff/pojem domova měl na sever od zmiňované hranice po generace předávanou tradici, zatímco jižněji se obyvatelé teprve rozhodovali, zda naleznou domov právě zde.

Prostor symbolů

S výměnou obyvatelstva na české straně kraj částečně ztratil paměť. Bez emocionálních zábran se bouralo, rozebíralo, přestavovalo, za své vzaly především církevní památky - boží muka, kalvárie, kapličky i kostely. Dokonce i kostel sv. Máří Magdalény v Mařenicích, význačná barokní památka od italského stavitele Octavia Broggia, měl podlehnout zkáze. Později, když už takovéto zanedbání bylo nutné ospravedlnit, se to vysvětlovalo s poukazem nato, že kostel byl „pronikavě pseudobarokně přestavěn“, čímž se snížila jeho památková hodnota. Četné náboženské plastiky z pískovce zaujaly funkci dnešních sádrových trpaslíků na zahrádkách rekreatantů, některé sochy odstraňovaly záměrně místní národní výbory. Všechny veřejné budovy byly příliš svázané s německou minulostí, aby si jich noví osídlenci mohli vážit, navíc na udržování nákladných zařízení jako luxusních hotelů, lázní, divadel a kin nebyly po válce ani peníze, ani klientela.

Ovšem i noví osídlenci měli potřebu krajinu obydlet symbolickými objekty. Pokud přejímali místa již symbolizovaná, jednalo se většinou o přírodní památky - Ledovou jeskyni, vrcholy Luže, Hvozdu, krompašské tisy. K novým objektům patří například památníky novodobých dějin, jakým byla první socha J.V. Stalina v ČSR na cvikovském náměstí. O jejích osudech poutavě vypráví paní Pláničková: „A Cvikov? To vůbec. Tam byl na náměstí hotel Zlatej Lev, nádhernej, secesní, my jsme tam ještě měli rozlučkovéj večírek. Před ním pak stála Stalinova socha, skrz

kteřou byl leckdo zavřenej, protože jak lidi vypadli opilí z toho hotelu, tak měli řeči a několik případů takhle skončilo doopravdy ve vězení. Pak tu sochu sundali, protože to se Stalinem skončilo tak nějak všelijak a dali tam ruskýho partyzána se samopalem, tak to bylo to samý. No a pak ten hotel úplně spadnul, no nechali ho úplně zchátrat, až spadnul.” Mezi vyzdvihovaná místa se začínají řadit i „památná místa revolučních tradic a protifašistického boje” (kupříkladu jeskyně u Drnovce, kde se ukrývali čeští, němečtí i sovětští členové odbojové skupiny Waltro, o které „zlí jazykové” tvrdí, že to byla vlastně jedna rodina, která u sebe ukrývala dva ruské uprchlíky), „dějiště dělnických vzpour a stávek”⁴⁶ nebo „památky lidového tvořitelství a umění.” Pod ospravedlňující nálepkou lidový se dalo ukrýt leccos - náboženské skalní reliéfy s německými nápisy, hojně roztroušené po okolních pískovcových skalách nebo typické lužické chalupy s podstávkami, kombinující roubení a hrázdění, které byly stavěny profesionály, a to ještě německé národnosti. Prostor novoosídlenců představoval tedy pozoruhodný mix starých a nových symbolických míst, jejichž integrace se z dnešního pohledu zdá velmi nekoherentní. Stejně nekoherentní byl ale i dějinný vývoj tohoto prostoru.

Na saské straně byla situace o to jednodušší, že zde nebylo zapotřebí se rozcházet s celou minulostí kromě posledních let připomínajících fašistické období. Ale i to se dalo prezentovat jako období boje proti nacistické zloůli. Naopak, velmi záhy po válce se zde začaly opravovat historické památky a stavět nové účelové budovy. „*Mit Schwung und Begeisterung und mit kühnen Gedanken ging man nach der Gründung unserer Republik ans Aufbauwerk in unserer Gemeinde.*” (S rozletem a nadšením a se smělymi myšlenkami šli lidé po založení naší republiky pracovat na výstavbě v naší obci.), píše se v jonsdorfské kronice. Již roku 1952 byla dokončena renovace staré kovárny nedaleko jonsdorfských kamenolomů, kde bylo instalováno malé muzeum práce v lomu a starého technického vybavení. 1473 „dobrovolných budovatelských hodin”/freiwillige Aufbaustunden odpracovali členové nově založeného spolku Natur - und Heimat - freunde/Přátelé přírody a domova. Později se postavila ještě lesní divadelní scéna (kde se v letních měsících zavedl pořad lidových her a operet Sonntagmorgen ohne Sorgen/Bezstarostné nedělní ráno, který měl evidentně nahradit obvyklou nedělní mši), zimní stadion pro osm tisíc návštěvníků, dětská hřiště, nákupní středisko, malá hvězdárna (kvůli které

⁴⁶ Šlo např. o rumburskou vzpouř vojenské posádky na konci první světové války, kdy vojáci pod vedením navrátilců z ruské fronty inspirovaných ideály sovětské revoluce vytáhli “Na Českou Lípu, na Prahu, na Plzeň!” nebo o varnsdorfskou stávkou dělníků proti svému továrníkovi, kterému se roku 1947 podařilo dosáhnout zrušení konfiskace z roku 1945 a navrácení jeho majetku.

byl dokonce založen spolek „Sternen-freunde“/Přátelé hvězd), chata pro ubytování pionýrů atd. Starší společenská a sportovní zařízení se obnovila, soukromé penziony znárodnily, hustá síť turistických stezek se opatřila novými lavičkami a odpadkovými koši a mládež a pracující z celého NDR mohli přijet. Na rozdíl od české strany se zde tedy udržela společenská a kulturní zařízení minulé doby, neboť zde nechyběli uživatelé, kraj dostával slušnou podporu ze státního rozpočtu a obyvatelé byli schopni mezi sebou ještě vybírat desetitisícové sumy na jednotlivé obecní podniky. Symbolický prostor se na této straně hranice tedy příliš nemění, až na onu zásadní změnu, že se díky hradbě ostatných drátů zmenšuje o polovinu.

Shrnutí

Po sjednocení v Říši přichází nyní totální separace české a německé části zkoumaného prostoru provázená téměř úplnou proměnou obyvatelstva na české straně a částečnou na saské straně. Vznikají dva nově orientované prostory praxe závislé na poválečném správním a státním uspořádání. Záměrně se budují dva nové prostory identifikace - nový domov ve znovudobytém československém pohraničí a starý hornolužický Heimat, který slouží k odpočinku všem pracujícím NDR bez rozdílu. Identifikační úsilí provází vytváření nových symbolů a adaptace starých.

1968 - 1989. Rekreační oblast a chráněné území

Reformní události konce šedesátých let doléhaly do pohraničí obou států jen jako matná ozvěna - Praha i Berlín byly příliš daleko. Průchod „bratrských armád“ byl vnějším aktem, se kterým měli místní pramálo společného. Východoberlínský režim, který se agresivně postavil vůči československé reformní politice, si obecně u zdejší veřejnosti pohoršil,⁴⁷ ovšem u zkoumaných respondentů se tento postoj výrazněji neprojevoval. Z výpovědí poněkud paradoxně vyplývá, že Pražské jaro mělo větší ohlas na saské, než na české straně hranice, kde je o něm zase větší povědomí, než o studentských bouřích v Německu stejného roku. Hranice se opět neprodyšně uzavřela, tentokrát na popud německé strany. Pohraniční pásmo v rozsahu pěti kilometrů od hranic bylo dokonce asi na měsíc vyhlášeno za zakázanou zónu, kam nebyli vpouštěni žádní návštěvníci. Pro Johana, asi čtyřicetiletého svobodného mládence z Oybina, nejmladšího účastníka kurzů češtiny v Krompachu, to byl velký zážitek: „*Já si to pamatuju, celé to vypuklo, myslím ve čtvrtek a už v neděli museli všichni návštěvníci, co u nás byli na dovolené a tak, pryč. A pak sem nikdo nesměl. My jsme mohli třeba do Žitavy, táta mě vozil autem do školy, ale na silnicích stáli vojáci s kalašnikovy a kontrolovali nás.*”

Normalizace přinesla do sledovaného prostoru zmírnění kontroly a ostrahy hranic, formální podporu česko-německých vztahů v zájmu utužení komunistického bloku a obrat zájmu jednotlivců od sféry veřejné ke sféře soukromé. Fenomén chalupářství nabyl v sedmdesátých letech celorepublikově olbřímích rozměrů a v našem prostoru, kde počet rekreatantů převyšoval počet místních již od dob osídlování, se nyní poměr pohyboval asi 6:1. Životnost komunity místních však stále klesala.⁴⁸ Stálých obyvatel neustále ubývá, Krompach se slučuje nejdříve s vedlejší Světlou, později s Mařenicemi. Mizí už i tak velmi omezené pracovní příležitosti, mladí odcházejí do měst - vcelku typické problémy československého venkova poslední třetiny dvacátého století zasahují pohraničí ještě citelněji než vnitrozemí.

Utíkat do NDR se nejeví jako smysluplné, a tak se provoz na hranici omezuje na kontroly

⁴⁷ viz Společná německo-česká komise historiků. 1996. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19.století*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

⁴⁸ Upadající úroveň popisuje na příkladu krompašské školy paní Kohoutová, dnes asi padesátiletá paní, která se v Krompachu narodila ve smíšeném manželství a zůstala zde i po svatbě: „*Ale ze začátku to bylo ještě dobrý, to tady byly ty rodiny (rozuměj rekreatantů - pozn. aut.) vlastně furt, jenom tak listopad až únor třeba jezdily do Prahy, ale jinak tady děti chodily do školy s náma, všechno. Škola byla tam dole, co je teď celnice, a ještě za mojí maminky tam bylo pět tříd. Já už jsem chodila do jednotřídky, od první do páté sem a pak do Mařenic. A holky už sem chodily (dcery respondentky - pozn. aut.) jenom do mateřský školky. A tady malá Verunka jezdí od čtyř let autobusem do školky až do Cvikova. Všechno to tady šlo strašně dolů. Jenom zámek (dětský domov - pozn. aut.) funguje.*”

pašovaného zboží z obou stran. Hranice už je natolik zapsána v povědomí místních obyvatel, že ačkoli ostraha není již nikterak přísná, oni sami se kontrolují a udržují ji tak v platnosti. V tomto ohledu je výmluvná poznámka paní Loukotové: „*Vždyť to bylo o nervy. Furt se kontrolovat, když šel člověk na houby, jestli už náhodou není za. Voni ty patníky taky nebyly úplně všude, člověk se mohl splést.*”

Migrační pohyb se obnovuje až koncem osmdesátých let, kdy se přes hranici snaží dostat stále větší počet východních Němců, aby se přes pražské velvyslanectví SRN dostali na Západ. O tomto pohybu vypráví příslušník místní pohraniční stráže, který jej však vnímá jako počátek dnešní ilegální migrační vlny: „*Tak dneska je prakticky největší problém ta migrace. Ale to je od toho osmdesátého devátého roku furt, jenom se měňej ty národnosti. Nejdřív byla taková velká vlna těch enderáků... Kdy oni to měli jako s tou zdí, já vám teďka z hlavy nevím... No někdy v tom osmaosmdesátém roce, že sem jako utíkali a odsud pak do západního Německa. Pak hlavně Vietnamci, Kurdové, Rumuni, Bulhaři, pak začal ten Balkán, Jugoši, Makedonci, Albánci, Srbové, všechny tyhle národnosti.*”

Dne 9.11. 1989 padá ta nejsymboličtější ze všech zdí východního bloku a za ní se hroubí další.

Prostor praxe

Od sedmdesátých let se tedy hraniční režim uvolňuje, naplno začne fungovat přechod ve Varnsdorfu a cesty tam i zpět se stávají něčím zcela běžným. Jejich hlavními důvody jsou nákupy a turistika či obojí najednou. Využívá se železniční spojení Liberec - Hrádek nad Nisou - Žitava - Varnsdorf nebo nejčastěji jednodenní autobusové zájezdy, které vypravují podniky z německých i českých měst. Zatímco Němci častěji vypravují o svých turistických zážitcích z Československa, Češi upřednostňují zážitky z německých obchodních domů, kde bylo možno pořídit u nás nevídané věci. Shánění peněz nad povolený příděl, který činil 300 marek nebo 100 korun na osobu a den a následné provázení nepřiznaného zboží se stává vcelku vzrušující zábavou příhraničního lidu. Barvitě líčení tohoto skromného pašeráctví často u mých respondentů nebralo konce, zvláště ženy vzpomínaly na tento způsob zabezpečování rodin s neskrývanou nostalgií. Tak kupříkladu paní Pláničková: *Jé to bylo... To jsme jezdili furt, to jsme měli z podniku vždycky autobus, to bylo úplně za pakatel a marka byla za tři koruny, takže to se jako... no... pašovalo oblečení, znáte to... Do Drážďan nebo do Pirny, do Žitavy a do Löbau se jezdilo. Tam je to pěkný, opravdu. I když my jsme tam jako nejezdili nějak za kulturou, samozřejmě jsme si to přitom prohlídli takhle, ale jezdilo se tam opravdu na ty nákupy. Protože tam opravdu měli věci,*

který tady tenkrát absolutně nebyly. Mě třeba to jídlo tak moc nevzrušovalo, ale to byly ženské, který tam jezdily na tejdenní nákupy. A v těch autobusech, to byla sranda. Jak se přijelo na hranice, tak všechno ztichlo, vešel celník, občas si něco nechal ukázat a my všichni ani nedutali, každěj se koukal z okna, ticho jak v kostele. A jen co se za ním zavřely dveře, tak už to začalo a to byl řev. No sranda.” Sranda okořeněná chutí zakázaného ovoce, lehkým vzdorem proti režimu (projevovaným zvláště v zadostiučinění, jak se podařilo vyžrát nad celníky, tj. reprezentanty obou režimů) a strachem z kontroly. V pašeráckých story ožívají česko-německé stereotypy - přísní celníci jsou „gestapáci”, „české ručičky” si v německých obchodech dovedly poradit i bez peněz. Kolem hranice se stále udržuje mýtus ostře střežené čáry, zakázaného území, tajemného nebezpečí. Dcera paní Kohoutové, které v popisované době bylo kolem patnácti let, vypráví: *„Jenže to my jsme takhle moc nechodili, protože to byl strach furt, abychom nechodili k hranicím, nejhorší to bylo s babičkou a s tetou, ty dvě když s náma jely, tak to byly furt nějaký obavy. Před hranicema, když se chtělo někomu čůrat, tak se nesmělo zastavit, protože to by nás mohli chytit a všude podle nich byly kamery a pak by nás určitě kontrolovali a odstavili by nás stranou a bůh ví co.”* Prostor praxe se tedy rozšiřuje i na druhou stranu hranice, ovšem velmi výběrově - kupříkladu z Drážďan znají mí respondenti význačné Kaufhallen/obchodní domy, ale proslulou obrazárnu ve Zwingeru nenavštívil žádný. Sportovně založení Němci mi zase v hospodě vyprávěli, ještě dnes přiškrceným hlasem, jak se koncem osmdesátých let odvážili pronést přes zelenou šicí stroj Singer v batohu na zádech.

Prostor identifikace

Ve zmiňovaném období se jakoby dožívá z identifikačního úsilí padesátých let, ovšem jeho ideologický náboj už nemohl vydržet. Jediné, co sílí, je identifikace s krajem jako s krásným koutem přírody. Toto vnímání přinášeli jak rekreanti z měst, tak státní prezentace kraje - průvodce z roku 1959⁴⁹ popisuje kraj ještě jako „kraj plný nevšedních půvabů, přírodních krás, kulturně historických památek i vyspělého průmyslu, který proslavil svými výrobky práci českých dělníků v dalekém světě” (Patočka 1959:3), kdežto obdobná kniha z roku 1987⁵⁰ píše: „Je jen velmi málo podobných oblastí, přírodovědně cenných, půvabných a zdravých, kde činnost lidí harmonicky dotváří přírodní prostředí v dokonalou rovnováhu.” Z uvedených citátů je

⁴⁹ Patočka, František. 1959. *Lužické hory a rumburská vrchovina*. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství.

⁵⁰ Kol. autorů. 1987. *Lužické hory, Ještědský hřbet*. Praha: Olympia.

zřejmé, že kraj byl hodnotný opravdu především díky svým ekologickým hodnotám, ovšem v 50. letech musel ještě v popředí stát pracující člověk, příroda se začíná doceňovat a ochraňovat až později. Roku 1976 byla vyhlášena Chráněná krajinná oblast Lužické hory. Ekologická rétorika a zároveň i ekologické cítění lidí v posledním půlstoletí neustále rostou, takže tento kredit kraje nabírá na důležitosti, čehož jsem já sama znamenitým příkladem.

Také na saské straně dostává ochrana přírody ve spojení se sportem a turistikou větší prostor. V tomto ohledu je možné překročit i hranice - ochrannářské a turistické spolky z obou států spolupracují, roku 1979 se zde například pořádá masový pochod „Po hranici tří socialistických států.“ Zvolna se začíná obnovovat vnímání Lužických či Žitavských hor jako jednotného prostoru. U Němců je silnější, neboť v jejich povědomí zůstává díky předešlým generacím představa o tom, co se nachází za hranicí, která novoosídlencům či rekreatantům z české strany zcela chybí.

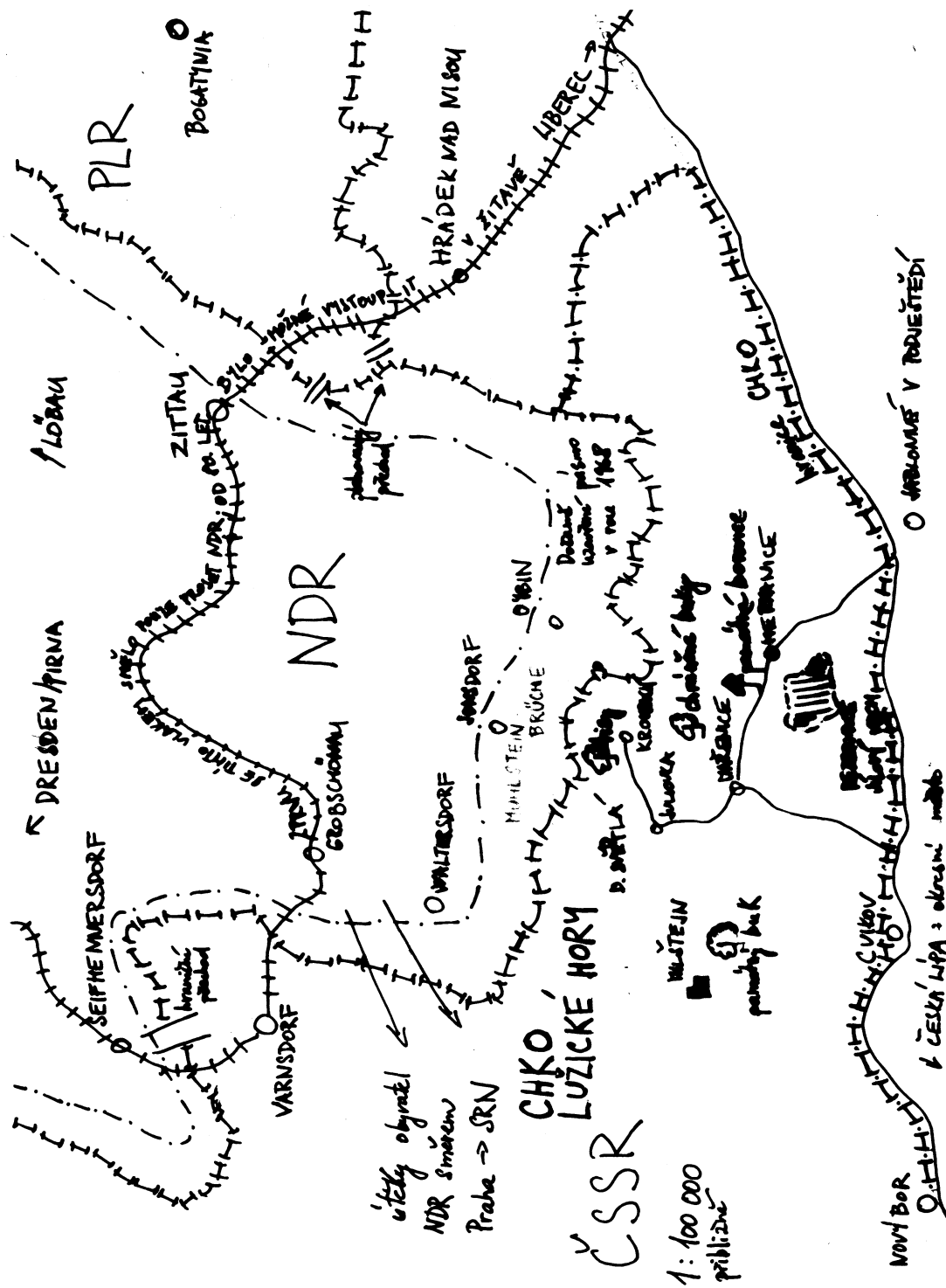
Prostor symbolů

Ani v symbolické mapě kraje se toho mnoho nemění, i když živá zůstávají už jen symbolická místa odvozená od přírodních památek a pozoruhodností. V tomto ohledu počet míst, která jsou díky ochránářům vyzdvížena z krajiny, roste. Pozornosti a ochrany se dostává význačným stromům (ke krompašským tisům se přidávají ještě buky v Mařenicích a na Milštejně či borovice při cestě na Heřmanice), nalezištím vzácných rostlin a živočichů (kamzíci na Klíči, výři v pískovcové oblasti Mühlsteinbruchen). Výběr symbolických míst posiluje obraz kraje jako rekreační oblasti se zachovalou přírodní i kulturní krajinou.

Shrnutí

Mapa č.10 ukazuje prostor, který je z hlediska symbolických míst a prezentace před světem i před obyvateli v zásadě jednotný - přírodní rekreační oblast. Jeho středem však vede hranice, která brání volnému pohybu osob, ale i ducha. Ona druhá strana je stále ještě tajemná, neznámá, osobní kontakty obyvatel až na úplné výjimky z řad neodsunutých Němců neexistují. Navštívit druhou stranu již sice není příliš složité, ale stále to obnáší značnou zajižďku na oficiální přechod a strach z pohybu v těsné blízkosti hranice. Ve fyzickém prostoru je tedy již hranice vcelku neznatelná, o to výraznější je ale v mentálním prostoru jeho obyvatel.

Mapa č.10

Mapa prostoru praxe, identifikace a symbolů pro období 1968 - 1989

Po roce 1989. Dreiländereck nebo stále pohraničí?

V polistopadové euforii se Krompach okamžitě osamostatnil a převzal do obecního vlastnictví neobsazené pozemky celého katastrálního území. Nový starosta navázal vřelé kontakty s radnicemi přilehlých německých obcí a roku 1991 na Velikonoce se na Valech otevřel první z řady přechodů pro pěší a pro cyklisty. Velikonoční slavnost dnes téměř všichni hodnotí velmi pozitivně. Tehdejší starosta vypráví: *„Tak to jsme tady udělali takovou slavnost dole v hospodě a kolem a to bylo opravdu pěkný, tenkrát sem přišlo 30 000 lidí. Na hranici to odhadovali celníci, to se tenkrát ještě tak namátkově kontrolovalo, od nás ten zájem nebyl takový, ale taky tam přišlo dost lidí se podívat. To tenkrát ty Němci byli dost v šoku, jak je ta obec zchátralá, protože tady bylo opravdu hodně domů úplně na spadnutí.“* Pan Franzel vzpomíná taktéž potěšeně: *„No to bylo docela slavnostní, jak na naší, tak na vaší straně. To určitě. Lidé se setkávali a všichni byli takoví otevření a přátelští.“* Jen v jedné rodině pražských rekreatů jsem slyšela negativní odezvu: *„No bylo nám hanba. To bylo neskutečný. Tam na Valech, jak lidi viděli, že ty Němci opravdu choděj, tak honem běželi do kuchyně, upekli nějaký koláč, vytáhli stoleček, rozřezali na čtverečky a už tam měli cedulku 1 Stück = 1 mark. A česky nic. To ještě tenkrát byl takovej ten hlad jako po markách. No to byla ostuda, že jsme šli radši domů.“* Češi vnímají otevření hranic spolu s možností podnikat jako příležitost vydělat si lehce peníze - v hospodě se dočasně zavedly dvojí ceny, v obchodě přiřadili do sortimentu křišťálové skleničky a na přechodu zaparkoval minibus s karlovarskými oplatkami a becherovkou, jehož vietnamský prodavač zde o víkendech u ohýnku drží službu i v třeskutých mrazech. Pan starosta se ale rozhodl využít otevření hranice a zřízení Euroregionu Nisa i na poněkud vyšší úrovni. Skrze své kontakty a na náklady fondů Euroregionu nechal vypracovat studii, která vhodně oblast oživit a vytvořit s Jonsdorfem a Oybinem jednu společnou rekreační oblast. Studie hodnotila možnosti zřízení koupaliště, centra řemesel, hotelu, jezdeckého centra a dokonce i golfového hřiště. Sám o své iniciativě říká: *„No a pak jsem chtěl tady tý obci vtisknout nějakou perspektivu. Jenže to se samozřejmě nelíbilo rekreatům, protože zájmy rekreatů a místních lidí jsou prostě úplně antagonistický. Místní chtěj, aby tu byla práce, aby se tu něco dělo, aby tu byl nějaký rozvoj, kdežto rekreanti chtějí klid, aby tu bylo mrtvo, aby tu byl skanzen.“* Spor místních a rekreatů se vyhroutil při volbách roku 1998, kdy rekreanti vypravili v den voleb autobus z Prahy, na několik dní se v Krompachu přihlásili k trvalému pobytu a svými hlasy změnilí výsledek voleb v neprospěch tehdejšího

starosty. Studie i územní plán vzaly za své a na tvářnosti obce, jakož i na přeshraničních kontaktech se mnoho nemění - k nám proudí o svátcích a víkendech průvody lidí na oběd, Češi už Německo téměř nenavštěvují, krom občasné procházky, protože oříšky a šlehačky jsou teď levnější v liberecké Hypernově. Regionalismus má nyní z obou stran maximální státní podporu, ať už v rámci každého státu, tak dohromady pod hlavičkou Euroregionu.

Přehled historického vývoje

Následující výtah by měl zpřehlednit sledované aspekty v historickém vývoji daného prostoru, aby tak zaprvé vystoupily na povrch vzájemné vztahy sledovaných aspektů a za druhé, aby takto zjednodušené dílčí závěry posloužily pro pozdější rozbor mentálních map jednotlivců, ve kterých se projevuje a mísí historická i současná zkušenost. Zavádím zde kategorii komunikačního prostoru, ovšem pouze z hlediska možností, jaké daný prostor v daném období nabízel pro komunikaci jednotlivců. V kategorii prostoru praxe abstrahuji jeho průměrný rozsah opět podle možností, které prostor v tom kterém období pro pohyb obyvatelstva nabízel. V kategorii prostoru identifikace uvádím s jakou částí žitého prostoru se obyvatelé mohli nejspíš identifikovat a pod jakým heslem. V kategorii prostor symbolů jmenuji hlavní prostorové objekty, které byly v daném období coby význačná, reprezentativní místa vyzdviženy z krajiny nebo do ní byly vneseny.

Do roku 1918

Státní hranice: neznatelná, v prostoru nevyznačená

Komunikační prostor: otevřený, kontakty obyvatel obou stran hranice, možnost kontaktů s turisty

Prostor praxe: celý prostor Lužických hor a podhorských měst x pohyb pěšky, vázanost k obdělávané půdě

Prostor identifikace: celý prostor Lužických hor - na základě rodového zakořenění, vztahu k půdě, začíná se projevovat i estetické hodnocení krajiny

Prostor symbolů: Ledová jeskyně u Milštejna, „nejstarší evropský tis“ v Krompachu, hřebenová cesta přes Luž, Hvozď a další horské vrcholy, obnovování křížových cest a kostelů

1918 - 1938

Státní hranice: strážena českou finanční stráží, propustná

Komunikační prostor: pro českou stranu se radikálně omezuje (čeština jako úřední jazyk,

cenzura), obyvatelé české strany hranice se obrací ke komunikačnímu prostoru za hranicí

Prostor praxe: celé Lužické hory a okolní města, pohyb na kolech, začíná se používat hromadná doprava

Prostor identifikace: identifikační prostor se výrazněji dělí na Heimat sudetských Němců a Heimat Sasů, později se začíná prosazovat etnická identifikace s velkým prostorem všech Němců

Prostor symbolů: lesní divadlo v Oybině, lázeňské stavby v Jonsdorfu, Lužické boudy na hranicích v Kropachu/Hainu

1938 - 1945

Státní hranice: neexistuje

Komunikační prostor: jednotný pro obě strany hranice, omezován cenzurou a dohledem

Prostor praxe: pro jednotlivce se spíše zmenšuje, vázání obyvatelstva k místu bydliště, podpora zemědělství, omezování nekontrolovaného pohybu

Prostor identifikace: identifikace s Heimatem jako se součástí velké německé Říše

Prostor symbolů: rekreační objekty pro nacistickou honoraci, Hitlerův bunkr u Mařenic

1945 - 1968

Státní hranice: ostře střežená, nepropustná, hranice mezi „odvěkými nepřáteli“

Komunikační prostor: uzavřený, omezován cenzurou a jednostrannou propagandou, nekomunikace s nepřátelským zahraničím, osobní kontakty podléhají kontrole x formální družby

Prostor praxe: dva prostory oddělené nepřístupným územím nikoho, nové prostory získávají i nová centra, musí se nově orientovat

Prostor identifikace: česká strana hor jako „lepší domov“ pro novoosídlence a saská strana jako starý „hornolužický Heimat“ a rekreační oblast pro pracující NDR

Prostor symbolů: socha J.V. Stalina ve Cvikově, jeskyně partyzánské skupiny Waltro v Kundraticích, „památky lidového umění“ (např. lužické chalupy), muzeum kamenolomu v Jonsdorfu, lesní scéna v Jonsdorfu, zimní stadion v Jonsdorfu

1968 - 1989

Státní hranice: propustná na poměrně vzdálených hraničních přechodech, kontrolovaná, ze zvyku udržovaná

Komunikační prostor: dohled nad komunikační praxí jednotlivců ochabuje, ale daný časoprostor nedává ani žádné impulzy k rozšiřování této praxe

Prostor praxe: ke dvěma teď již stabilně odděleným prostorům se přidávají vybraná místa za hranicí

Prostor identifikace: česká a saská část hor odděleně, ovšem na podobném základě - rekreační oblast, chráněné území

Prostor symbolů: přírodní rezervace Mühlsteinbruch, chráněné stromy, naleziště vzácných druhů rostlin a zvířat

Korelace komunikačního a identifikačního prostoru

Můžeme si všimnout, že nejvýraznější korelace ve sledovaných obdobích prokazují komunikační a identifikační prostor: do roku 1918 je komunikační i identifikační prostor v zásadě jednotný, po roce 1918 se začíná komunikační prostor jedné a druhé strany hranice lišit a i identifikační prostor se dělí na dvě půlky. Koncem třicátých let se obyvatelé české strany hranice dostávají do vlivu německého komunikačního prostoru a jejich identifikační prostor se taktéž orientuje tímto směrem. Za války je opět komunikační i identifikační prostor jeden - je určován zájmy a propagandou nacistické říše. V padesátých letech je veškerá přeshraniční komunikace takřka nemožná a identifikace s prostorem za hranicí nemyslitelná. Později se komunikační hráz uvolňuje, identifikační prostory však zůstávají ještě oddělené. Teprve po roce 1989 dostává přeshraniční komunikační praxe opět podporu a identifikační prostory obyvatel začínají u českých respondentů pomalu a opatrně, u německých sebevědoměji překračovat státní hranice.

Aniž bych chtěla opomíjet vliv možností, které nabízí prostor praxe jednotlivců na utváření identifikace s prostorem, je zjevné, že hlavní roli zde hraje právě prostor komunikační. Je třeba jej však vnímat na obou úrovních - na úrovni vzájemného, face-to-face komunikačního prostoru, i na úrovni komunikačního prostoru mediálního. Ten byl například v padesátých letech spolu s fyzickým uzavřením hranice schopen přehlušit přirozené rodinné vazby a vytvořit dva zcela oddělené identifikační prostory. Dokonce i sudetští Němci, kteří mohli zůstat v Československu, se pod tlakem nové propagandy odmítali zajímat o to, co se děje za hranicí, distancovali se od této části svého dosud propojeného žitého prostoru. Nadále se identifikovali pouze s českou stranou hranice, tedy s prostorem, který jim byl mediálně prezentován a kde se mohli fyzicky pohybovat. Paní Werfelová k tomu vypráví: „*No to já nevím, jak to tam (rozuměj na německé straně hranice od padesátých let do roku 1989 - pozn.aut.) vypadalo. My jsme jako k hranici*

nechodili, nám bylo tady dobře. A oni sem chodili, dokud to šlo, jenom tak něco tu ukrást a odtahat si to k sobě. Takže my jsme nevěděli, to až pozdějc, že už sem jako mohli normálně přijet. Ale oni tam jako vždycky byli jiný, takový kór moc jako vznešený. My jsme si tady vystačili, tady bylo pěkně - zábavy byly a ve fabrice ženský moc fajn a to jsme se i podívali takhle po okolí, já tady ty severní Čechy jako znám opravdu dobře a mám to tu ráda - celej tady ten pás, až vlastně od Karlovejch Varů po Liberec.” Z výpovědi je zcela jasné, jak omezení vzájemného i mediálního komunikačního prostoru omezilo prostor identifikační a převrstvilo dosavadní osobní zkušenost. Nový mediální komunikační prostor severních Čech se stal i novým identifikačním prostorem respondentky. Teprve nyní, když se kraj prezentuje opět jako jeden celek, respondenti vypravují, jak „vlastně” za první republiky nebylo hranic mezi oběma částmi a jak byli v Oybině stejně doma jako v Krompachu. Komunikační prostor má tedy na konstruování identifikačního prostoru několikasupňový vliv: mediální prezentace prostoru působí více méně na všechny jeho obyvatele, kteří mezi sebou komunikují a pod tímto dvojitým tlakem si formulují vlastní identifikaci s daným prostorem. Nemají-li ovšem možnost úniku do jiného komunikačního prostoru, není důvod formulovat si svou identifikaci výrazně jinak než ostatní komunikační partneři. Proto vždy, když státní hranice byla zároveň i hranicí dvou komunikačních a zvláště mediálních komunikačních prostorů, můžeme sledovat také vznik dvou oddělených identifikačních prostorů.

Historická zkušenost respondentů v mentálních mapách

Historický přehled vývoje sledovaného prostoru se ale jeví jako vysoce účelný také vzhledem k rozboru dnešních mentálních map jeho obyvatel. Všimněme si například, která ze symbolických míst se objevují na mapách respondentů. Největší stabilitu vykazují symbolická místa ještě z období do roku 1918. Všechny jmenované body kromě církevních památek se často objevují na českých i německých mapách. Stejným evergreenem jsou zvláště pro české respondenty Lužické boudy, postavené v období první republiky.⁵¹ Starší respondenti vzpomínají na dobu, kdy tento slavný penzion fungoval (zhruba do roku 1948), pro mladší to byl oblíbený cíl vycházek, odkud bylo vidět „na druhou stranu”. Generačním předáváním se toto místo, kde dnes stojí jakási zarostlá ruina, uchovalo coby symbolické i pro dnešní nejmladší generaci - nalezneme ho na

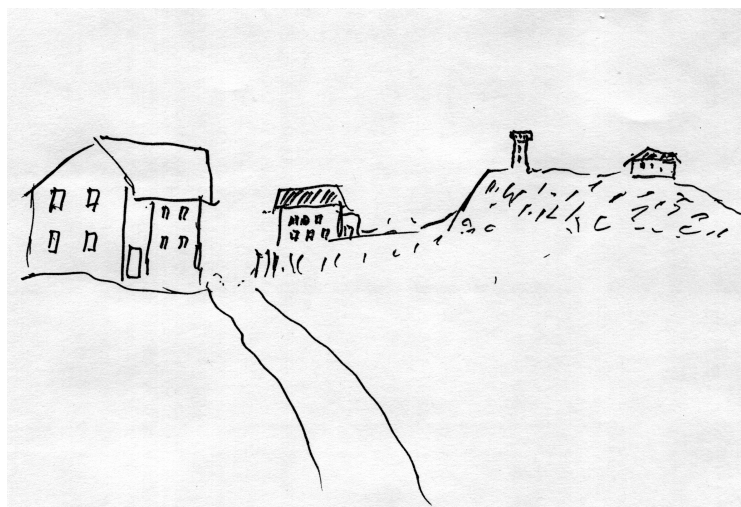
⁵¹Z patnácti českých map se objevují na deseti a z osmi německých na pěti.

mapách patnácti, šestnáctiletých respondentů.

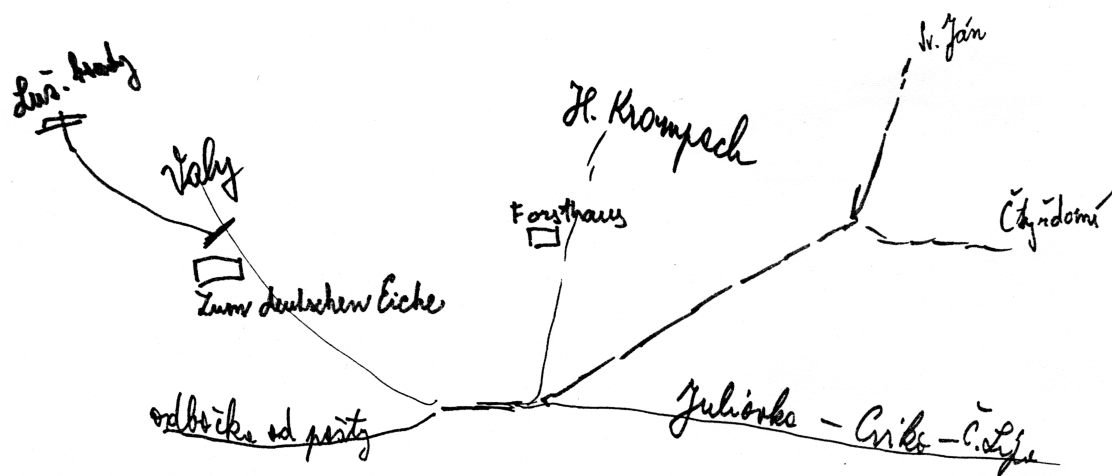
Lužické boudy na jaře roku 2000

Na mapě jiného respondenta, který se do Krompachu přistěhoval v osmdesátých letech, a Lužické boudy tedy zná z praxe stejně jako já coby onu ruinu, zaujímá toto stavení přední místo a je vyobrazeno tak, jak si je respondent představuje v dobách jeho slávy. Je dokonce výraznější než typická silueta Hvozdu s rozhlednou v pozadí a než dosud funkční penzion Kammbaude na německé straně (Lužické boudy úplně vlevo, vedle Kammbaude, za ní Hvozď s rozhlednou a restaurací).

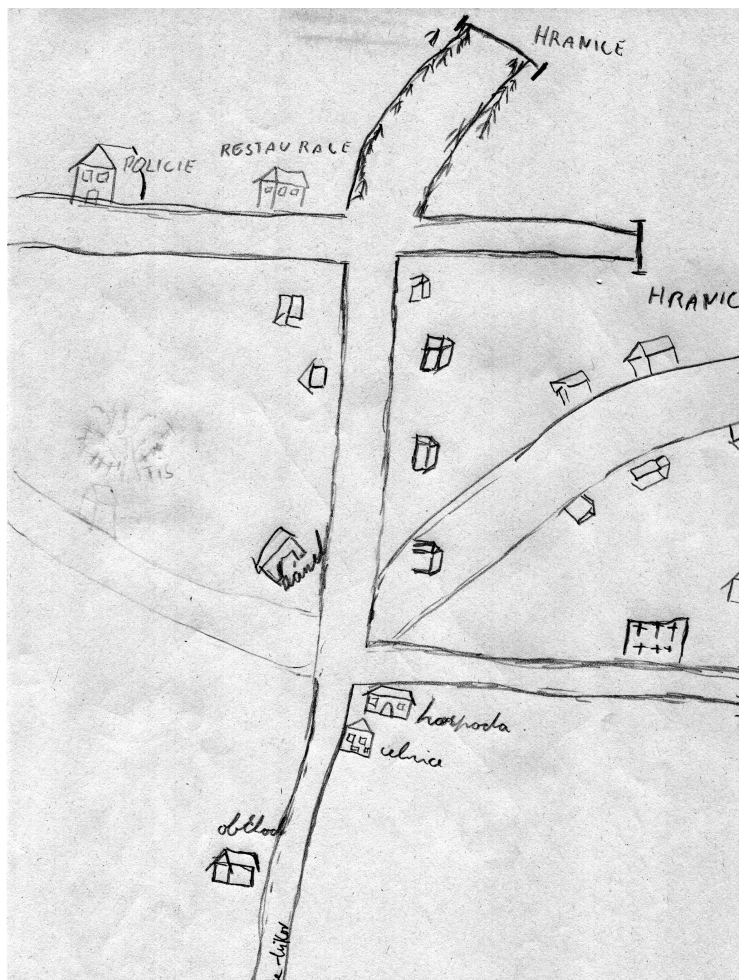

Zato symbolická místa válečného období se neobjevují na současných mapách ani v jednom případě. Podobně je tomu u symbolických míst období 1945 - 1968, alespoň u českých respondentů. Na německých mapách se tato místa, vydobytá většinou díky brigádnickým hodinám místních spolků, objevují poměrně často, dnes se dokonce i rekonstruují a modernizují. Zdá se, že německé obyvatelstvo je se svou socialistickou minulostí vyrovnanější, rok 1989 nepovažuje v tomto ohledu za tak výrazný zlom jako na české straně. Období 1968 - 89 mnoho nových symbolických míst nenabídlo, spíše se zvýraznily přírodní památky kraje, které jsou uznávány dodnes.

Mentální mapy se tak ukazují jako vhodný prostředek k zachycení aktuálního historického povědomí respondentů, prokazují, jak je žitý prostor strukturován osobní historickou zkušeností. Například na mapě paní Vávrové převládají dnes již neexistující objekty - socha sv. Jána, kde se pálily svatojánské ohně, hostince Zum Deutschen Eiche a Forsthaus, penzion Lužické boudy. Všechny tyto objekty byly smeteny revolučními změnami roku 1948, přesto jsou to dodnes záchytné, orientační a symbolické body respondentčina prostoru.

Obdobně je na mentální mapě jednoho šestnáctiletého respondenta z Krompachu prostor ostře ukončen státní hranicí, ačkoliv on sám pravidelně do Německa chodí. Historická zkušenost jeho rodiny je však natolik silná, že převažuje nad současným stavem.

Ukázky rozboru mentálních map

Rozhovory a sběr mentálních map jsem tedy prováděla v situaci, kterou nastiňuje kapitola Po roce 1989. Základním pokynem pro respondenty, jak by měla mapa vypadat, byla otázka: „Načrtněte, prosím, kraj, kde se cítíte doma, kde je to ‘u vás’, kde žijete.” Podle okolností jsem pak kladla doplňující dotazy asi následujícího ražení:

- a. Mohl byste mi nakreslit mapku tohoto kraje, kde bydlíte? Kde končí a co ho obklopuje? Jak člověk pozná, že už kraj opustil? V čem je okolí jiné, jací lidé žijí ve vašem kraji a v sousedství? Jak často svůj kraj opouštíte a proč? Vnímali jste tuto hranici kraje vždycky takto nebo se časem posouvala?
- b. Zakreslete, prosím, hlavní cesty, města a vesnice, vrchy, vodní plochy. Která místa byste

ukázal návštěvníkovi vašeho kraje a kam byste ho raději nevzal? Proč jste zvolil právě takto? Co byste mu mohl o místech vyprávět?

c. Která místa jsou zvláště významná pro vás? Jaké pocity, vzpomínky se váží k jednotlivým místům? Kde to máte nejraději? Kam chodíte na procházky, kam sám, kam s dětmi, s přáteli? Kde jste ještě nebyl a chtěl byste se tam podívat?

d. Na která místa se dostanete nejčastěji a kam vůbec ne? Pohybujete se nejčastěji autem, pěšky, autobusem atd.? Proč tyhle cesty vykonáváte a s jakými pocity?

e. Co si myslíte o svém kraji? Jak se vám tu líbí? Co je tu výjimečné? Co byste chtěl změnit a kdo by to měl udělat? Zkoušel jste někdy sám svým přispěním zasahovat do krajiny? Chcete tady zůstat nebo byste raději bydlel někde jinde? Kde? Mohl byste podobně jako tento popsat i jiný kraj? Co je krajem „vašeho srdce“, ať už jste tam někdy byl či ne?

f. Kde končí kraj, který je vám nějakým způsobem blízký, známý? Co pociťujete, když se máte vypravit za jeho hranice? Jak se tyto světy liší?

g. Byl jste někdy za hranicí státu? Dovedete si představit, že by státy žádné hranice neměly? Jak by se vám to líbilo?

Žádost o nakreslení mentální mapy jsem zařazovala do rozhovorů s respondenty většinou až při druhém setkání, když už jsem měla k dispozici základní autobiografický příběh, do kterého jsem se snažila příliš nezasahovat. Zvolená metoda práce se neobešla bez potíží. Několik respondentů odmítlo vůbec cokoli kreslit, jiní své mapky zase extrémně upravovali vzhledem k situaci výzkumu. Zvláště u respondentů z německé strany je patrná snaha prezentovat zájem o českou stranu hranice. Domnívám se, že v tomto ohledu jde o částečné zkreslení výsledků, že německé mentální mapy by pravděpodobně nezasahovaly tolik na českou stranu, kdyby výzkum prováděl německý badatel. Zároveň jsem ale měla možnost v praxi pozorovat, že Němci se opravdu více zajímají o českou stranu, častěji ji navštěvují a jsou iniciátory přeshraničních kontaktů na osobní, obecní i regionální úrovni. Koneckonců i zmíněné zkreslení vypovídá o jejich zájmu komunikovat a vstřícně se stavět k české straně.

Nabízí se hned několik vysvětlení. Jako první uvádím vysvětlení emické, z Johanových úst: *„Třeba tady nad Žitavou jsou nějaké vesnice, kde jsem nikdy nebyl, a když jsem tam tím krajem projížděl, tak se mi tam vůbec nelíbilo. Zaprvé příroda tam není nic moc a za druhé, když tam tudy jde někdo cizí, tak všichni lidé jsou hned za záclonami a tajně ho pozorují. To není zrovna příjemné. Nebo tady v Olbersdorfu postavili paneláky, je to tam ošklivé a ti obyvatelé také tráví*

veškerý svůj čas za okny pozorováním lidí. Furt tam člověka špehují. A jinak já jsem rád venku v přírodě, takže proto hodně znám českou stranu, protože tady jsou krásná místa.” Větší a méně obydlená část Lužických hor leží opravdu na české straně, a tak se lidé opírající svou identifikaci s krajem o možnost sportovního vyžití a o lásku k přírodě přirozeně orientují na českou stranu.

Další důvod je spojen s osobními a rodinnými historiemi německých respondentů. Česká strana hranice je pro mnohé starý domov jejich předků, vzdálených příbuzných nebo alespoň sousedů. Historická paměť dob před odsunem přináší dnešní zájem - mnozí se chtějí podívat, kde tito pamětníci žili, jak vypadají jejich domy, co zůstalo z míst, o kterých slyšeli vyprávět. Z české strany se tyto návštěvy vnímají přinejmenším ostražitě. Jedno z hospodských hodnocení návštěvy sudetoněmecké rodiny v dědečkově rodném domě znělo: *„Tak u nás zas byli Němci na exkurzi. Podívat se, jak jim to spravujem. No dobrý, no, ale jezděj teď nějak často.*” Svou roli v německém zájmu hraje ale i mladší historie. Do Československa jako do jedné z mála povolených zemí směřovaly téměř všechny prázdninové cesty, spojené povětšinou s příjemnými vzpomínkami. Československo je pro mnohé německé respondenty zemí jejich mládí, do které se prostě rádi vrací.

K dalším faktorům můžeme připočítat také právě onu výraznou uzavřenost NDR - hranice byla každodenní traumatizující zkušeností každého občana, ať už se jednalo o místní hranici nebo zprostředkovaně přítomnou hranici se Západním Německem. Radost nad uvolněním a tedy i využíváním plynoucích svobod je z německé strany větší také proto, že čeští novoosídlenci neměli k prostoru za hranicí žádný hlubší vztah, mnozí si absolutně nedovedli představit, jak to za patníky vypadá.

Oproti tomu mapy českých respondentů hranice překračují pouze zcela výjimečně, tj. jednou z patnácti případů. Podle výseku, který zahrnují, se dají rozdělit do tří skupin: 1. Mapy zahrnující část vesnice a centrované kolem domu respondenta; 2. Mapy zahrnující celou vesnici s nejbližším okolím; 3. Mapy zahrnující v podstatě území bývalého okresu Jablonné v Podještědí (zanikl roku 1948) s přesahy k Novému Boru, České Lípě a Liberci. Nedá se tvrdit, že by tyto skupiny přesně odpovídaly nějakým sociálním skupinám abstrahovatelným z obyvatel Kropachu. Částečně se zde projevuje rozdíl mezi dvěma skupinami, které jsou jako jediné v rámci komunity zřetelně vnímány a udržovány v komunikační praxi - tj. mezi místními a mezi rekreaty.⁵² Mapy

⁵² Toto dělení obyvatel udržuje také dlouhodobý konflikt mezi oběma skupinami. Od šedesátých let, kdy počet rekreatů byl až sedminásobně větší než počet stálých obyvatel, se datují boje o zamluvené pečivo v obchodě, dnes přistupují rozdílné tarify za služby a vodu v obci a především spor o budoucnost vesnice. Zatímco rekreati se

rekreantů patří většinou do třetí skupiny, zahrnují vzdálenější města, známá památná místa. Tento rozdíl ale připisují spíše zkreslení díky situaci výzkumu: člověk z města popisuje jinému člověku z města (neboť tak mne rekreanti vnímali) kraj, kam si jezdí o víkendech a dovolených odpočinout. Má potřebu tento kraj zařadit do širších souvislostí, popsat jeho „objektivní“, tj. obecně oceňované přednosti a pozoruhodnosti. V praxi jsem ale mohla pozorovat, že rekreanti nenavštěvují známá památná místa či vzdálenější body o nic častěji než místní, ba spíše naopak - v omezeném čase, který zde tráví, se pro údržbu domů a zahrad často nedostanou dál než do lesa na houby. Mentální mapy tedy vypovídají o vnímání a identifikaci jednotlivců, které podmiňuje jejich unikátní zkušenost. Pro příklad rozboru uvádím dva respondenty a jejich mentální mapy, jež do jisté míry představují dva protilehlé extrémy - z map německých respondentů vybírám tu, která zasahuje nejvíc na českou stranu hranice, z map českých respondentů naopak tu, která znázorňuje nejmenší okruh kolem domu respondenta. Zvolila jsem takto, protože oba případy jsou vlastně vyhocenou polohou všeobecných tendencí, které se dají vysledovat na všech německých a na všech českých mapách.

Jejich rozbor vedu podle navrženého konceptu rozboru žitého prostoru s důrazem na konceptualizaci hranic. Prostor praxe sleduji z odpovědí na otázky kam, proč a jak často respondenti chodí/jezdí a z vlastního pozorování této praxe, k němuž jsem většinou měla příležitost. Šíře spoje na grafech označuje frekvenci vykonávaných cest. Rozsah mentální mapy považuji za rozsah prostoru identifikace respondenta, vzhledem k základní otázce: Nakreslete kraj, kde se cítíte doma, který je ten „váš“, kde je váš Heimat.⁵³ Za symbolická označuji místa, která pro respondenta reprezentují jeho identifikační prostor nebo kterými by on sám svůj kraj

obávají veškerých změn spojených s rozvojem a možnými investicemi v obci, místní by uvítali jak výstavbu nových domů a příliv lidí do obce, tak možnost pracovních příležitostí.

⁵³ Z výpovědí vyplývá, že zakreslený prostor není jediným možným řešením dané otázky. Respondenti by zajisté byli schopni označit i větší či menší prostorové celky, se kterými se nějakým způsobem identifikují, ale ze všech možných řešení zvolili právě jen jedno, z čehož vyvozují, že zvolený prostor je pro ně identifikačně zvláště důležitý. Škála identifikačních prostorů respondentů se pohybuje na české straně od Evropy - *“My se cejtíme doma všude, my jsme Evropani.”* (*pan Strnad*) - po lavičku pod ořešákem na zahradě domu - *“Já jsem nejradši pod naším ořešákem na zahradě, tam mě často uvidíte. Tam já se cejtím nejlíp na světě.”* (*paní Kohoutová*). Na německé straně se výpovědi více podobají jedna druhé: základním identifikačním prostorem je vždy okruh nejbližších vesnic, t.j. německá strana hor. Tato identifikace je pocíťována jako samozřejmá, a v zásadě bezproblémová. Dále se identifikační prostor nejčastěji rozšiřuje na českou stranu hor a k nejbližším větším městům - Zittau, Bautzen, Löbau, Görlitz, případně Dresden. Jako další stupeň identifikačního prostoru by se nabízel propagovaný region Oberlausitz/Horní Lužice, euroregion Nisa nebo stát Sasko. Tyto stupně ovšem respondenti často přeskakují a dostávají se k národní identifikaci celoněmecké (*„No asi bych o sobě neřekl, že jsem Oberlausitzer nebo Sas, ale nikdy bych nezapíral, že jsem Němec. Případá mi hloupé stydět se za to, co jsem neudělal.”* *Johan*) nebo ještě dělené na východo- a západoněmeckou.

prezentoval cizinci. Tato místa jsem se snažila zachytit pomocí otázek, která místa by respondent chtěl ukázat návštěvníkovi, dětem, která jsou pro něj osobně obzvlášť důležitá. Většinou jsou to místa památná, v krajině výrazná, všeobecně sdílená jako význačná.

Komunikační prostor respondentů rekonstruuji z rozhovorů na základě prostorového rozmístění zmíněných přátel, příbuzných a dalších komunikačních partnerů. Šipky ve schématech označují počet zmínek v textu rozhovorů. Mediální komunikační prostor v rámci tohoto výzkumu neanalyzuji, neboť prozatím nebylo v mých silách systematicky sledovat alespoň tisk a televizi po obou stranách hranice.

Obdobně se prozatím nezabývám mentálním prostorem respondentů, neboť takový výzkum by si vyžádal více času než zhruba jeden rok a přiměřenou metodu.

Johan, 39 let, Oybin

Sociobiografický profil: Johan se narodil a vyrůstal v Oybině, již na základní (údajně kvalitnější než v Oybině) školu ale dojížděl do Žitavy, kde také vystudoval vysokou školu se zaměřením na ochranu životního prostředí. Práci v oboru ale nenašel, takže nyní pracuje jako účetní malé soukromé firmy, kterou vede jeho bratr. Je svobodný a bezdětný, hodně času věnuje turistice a cestování, jeho oblíbenými cíly jsou české a rumunské hory a Ural.

Průběh kontaktu: Poprvé jsme se setkali na kursu češtiny, na který do Krompachu dochází skupina Němců z okolních vesnic. Johan je v této skupině nejmladší a možnost kontaktu s mladými Čechy (doprovázel mne tenkrát manžel) vysloveně uvítal. Od té doby se vídáme skoro každý týden, Johan chodí nebo jezdí na kole do Čech o víkendech na výlet, příští prázdniny bychom spolu měli jet na Ural, kam nás přizval jako tlumočnický, protože ze školních let si z ruštiny mnoho nepamatuje. Následující informace jsem získala zčásti během asi dvou rozhovorů za účelem výzkumu, zbytek při volných vzájemných debatách, kterých se občas účastnili i jiní lidé. Johanova stanoviska se v různých prostředích neměnila, takže ovlivnění situací výzkumu zde není výrazné.

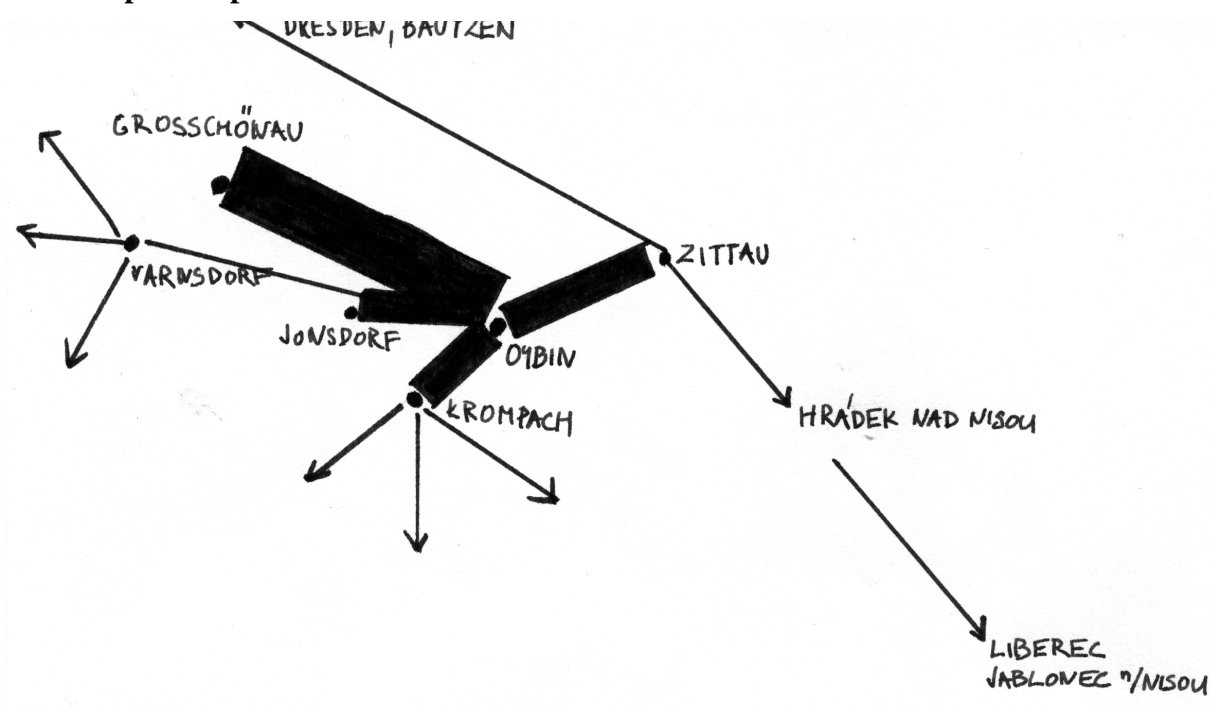
Fyzický prostor jako

a) Prostor praxe

Prostor praxe respondenta je možné rozdělit na prostor praxe pracovních dnů situovaný především na německou stranu hranice (trojúhelník Grossschönau - Oybin - Zittau) a na prostor praxe víkendových a svátečních dnů, ve kterém výrazně převažuje česká strana hranice. Větší

česká města (Liberec, Jablonec, Varnsdorf) patří k oběma částem prostoru praxe, protože sem respondent zajíždí i pracovně. Frekvenci pohybu po prostoru ukazuje graf.

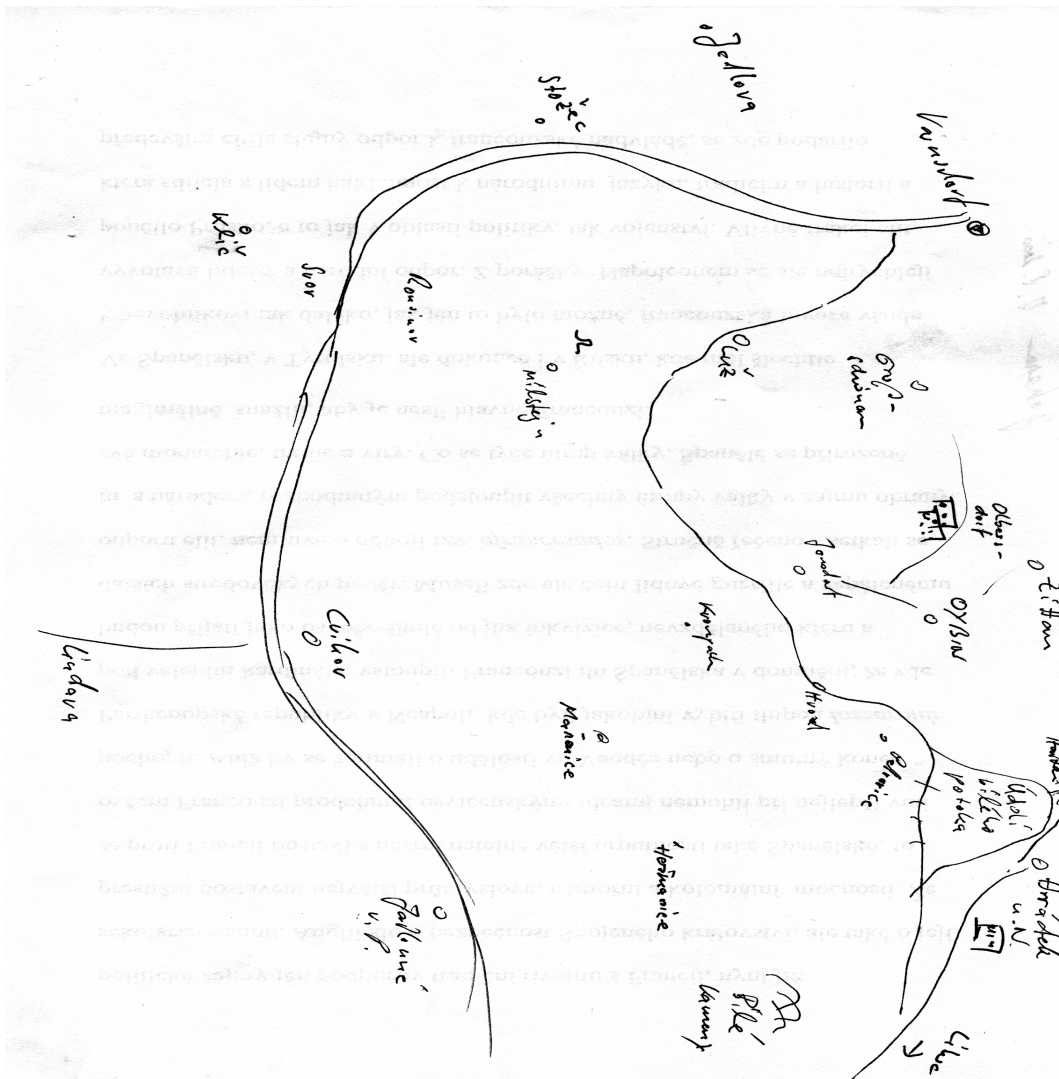
Johanův prostor praxe

b) Prostor identifikace

Hlavní roli v identifikaci s označeným prostorem hraje estetické hodnocení horské krajiny, oceňování krásné přírody. Na Johanově mapě najdeme mnoho přírodních památek kraje, především na české straně - údolí Bílého potoka, pískovcové útvary Bílých kamenů, ledovou jeskyni u Milštejna, vrcholy Lužických hor Jedlová, Stožec, Klíč, Luž, Hvozd. O jeho aktivním přístupu k identifikaci s celým prostorem Lužických hor, tedy i s českou stranou, svědčí i znalost českých názvů míst a vesnic, které používá i v rozhovoru s Němci, přestože ke všem zná německý ekvivalent. Respondent by tuto krajinu „dobrovolně neopustil, leda že bych se stěhoval třeba kvůli ženě, to bych byl schopen bydlet možná i v Düsseldorfu.“ Obraz mu narušují pouze paneláky v Olbersdorfu a v Hrádku nad Nisou (zakreslené na mentální mapě), těmto místům se pokud možno vyhýbá a rád by se zasadil o jejich zbourání.

Johanova mentální mapa

c) Prostor symbolů

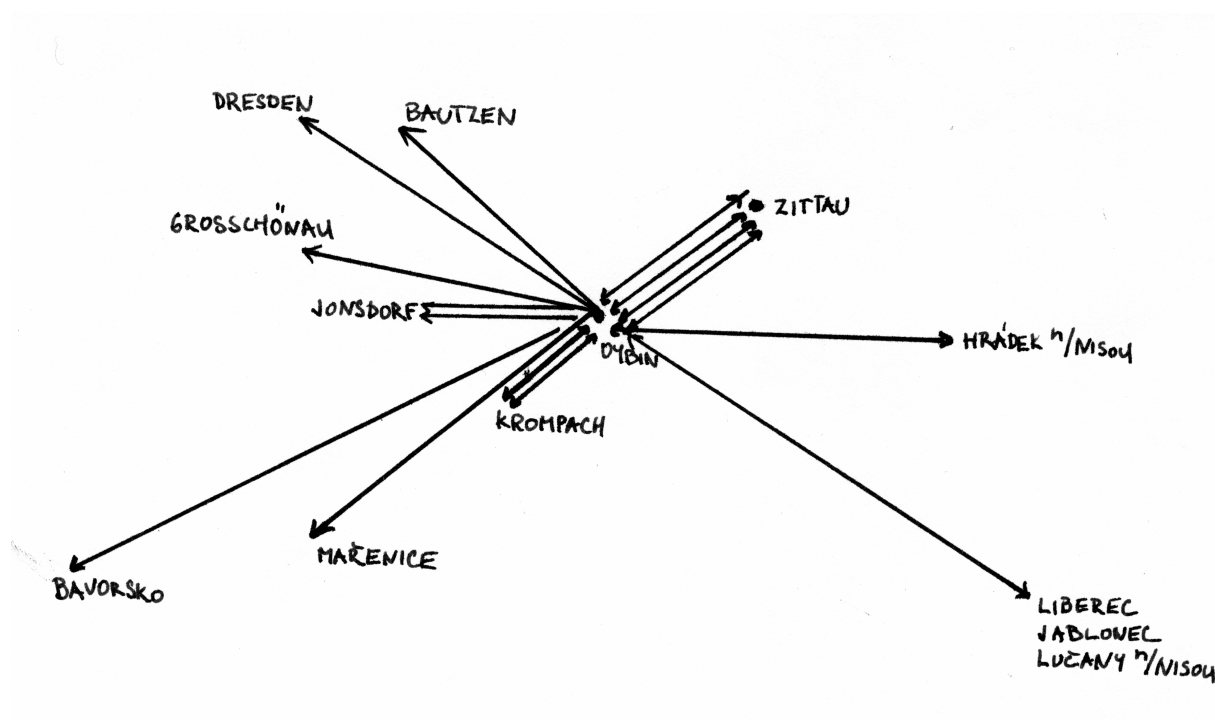
Pro Johana jsou místy reprezentujícími jeho kraj především pohraniční vrcholy Hvozď a Luž. „Je odtud krásný výhled na jednu i na druhou stranu, celý kraj se odtud dá přehlédnout.“

Komunikační prostor

Komunikační prostor respondenta do značné míry odpovídá jeho prostoru praxe - nejvíce jeho komunikačních partnerů je situováno v Zittau (přátelé ze školy, rodina), na druhém místě je co do počtu komunikačních partnerů Jonsdorf a Krompach. (Z praxe vím, že Johan je jeden z mála Němců, kterého v Krompachu někteří, zvláště hospodští, znají jménem.) Dále Johanova sociální síť rovnoměrně zasahuje na českou i německou stranu hranice - známí z české strany jsou ovšem situováni do okruhu 50ti km, němečtí přátelé jsou roztroušeni po Bavorsku, Drážďanech,

Budyšíně (viz graf). Podle respondentovy výpovědi se žádný komunikační partner nenachází přímo v jeho místě bydliště: „Tady je to taková výjimečná vesnice, nemá žádné centrum, žádné místo, kde by se lidé scházeli, vlastně tam neexistují žádné sousedské vztahy a vůbec sociální kontakty. Lidé se moc neznají. Každý má svůj dům, zahradu, v Oybinu je málo nájemních bytů, skoro všichni mají vlastní dům. Tak je každý uzavřený do své rodiny a sousedy vlastně ani nezná.” U respondenta se výrazně projevuje snaha vymezit se proti svým německým sousedům: „Ale já jsem opravdu jako výjimka, Němci jinak jsou hodně líní, všude jezdí autem. Někam dojedou, tam jdou do hospody a zase zpátky.” Nebo: „Němci nejsou moc otevření k cizincům, jak nikam nesměli jezdit celou dobu, tak jsou lidi, kteří nikdy neviděli černocho a nemají k cizincům důvěru. Ve východním Německu jsou xenofobie a neonacismus obrovské.” Na otázku, zda jsou Češi v tomto ohledu jiní, Johan odpověděl, že zatím ano, tj. že zatím ještě častěji chodí pěšky a také nejsou údajně tak xenofobní, protože v Čechách není tolik nelegálních imigrantů, kteří by tu ubírali pracovní příležitosti. Z těchto charakteristik a srovnání je patrné, jak možnost kontaktu přes otevřenou hranici přináší i potřebu vymezovat vlastní i opačnou skupinu.

Johanův komunikační prostor

Žitý prostor respondenta a jeho konceptualizace hranice

Z uvedeného vyplývá, že prostor praxe, identifikace i komunikace si v zásadě odpovídají,

všechny tři zasahují téměř rovnoměrně na obě strany hranice, pouze u prostoru identifikace je výrazný přesah na českou stranu. Pomineme-li přesahy komunikačního prostoru, jedná se o poměrně rozsáhlý žitý prostor v okruhu 20 - 30 kilometrů od místa bydliště. Jeho hranice víceméně kopírují geografické hranice celého Lužického pohoří a Ještědského hřbetu. Státní hranice procházející středem území se v respondentově žitém prostoru výrazněji neprojevuje, sám ji vnímá jako: „*hranici jazykovou, hranici mentalit a kultury. Jinak si ale myslím, že za padesát let už tady vůbec nebude vidět, že tady nějaká hranice vede, jako co se týče celnic a tak.*” Také dnes rozdílná ekonomická situace by se podle respondenta měla do deseti let vyrovnat, což souvisí s přijetím České republiky do Evropské unie. Život na hranici dvou států respondenta na jednu stranu nutí vymezovat a srovnávat obě skupiny, svým autonomním přístupem se ale zároveň snaží překonat toto dělení a posuzovat jednotlivé lidi bez ohledu na jejich etnickou příslušnost.

Paní Kohoutová, 50let, Krompach

Sociobiografický profil: Paní Kohoutová se narodila v Krompachu do česko-německé rodiny, vychodila zde základní školu a celý život tu také pracuje v dětském domově. Má dvě dospělé dcery a pětiletou vnučku. Jedna z dcer se nedávno odstěhovala za manželem do Prahy.

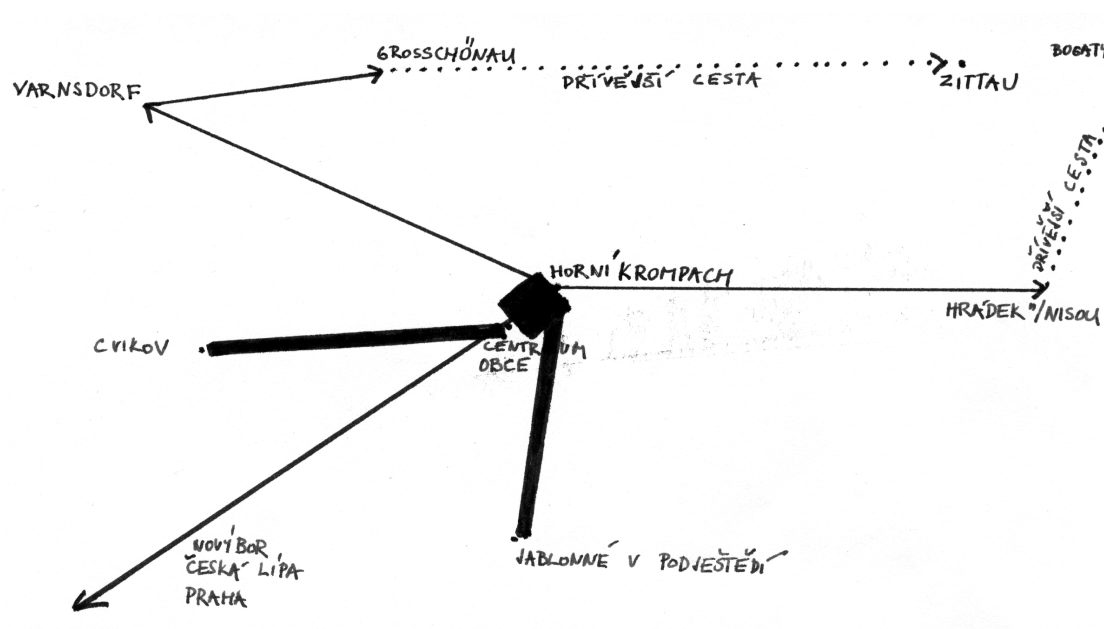
Průběh kontaktu: Seznámily jsme se záhy po našem nastěhování, protože paní Kohoutová bydlí nedaleko nás a je to jedna z mála místních rodaček, takže bylo přirozené, že jsem se na ni obrátila, zda by byla ochotna se účastnit výzkumu. Posezení u Kohoutů bylo vždy velmi příjemným odpolednem, účastnily se ho občas i dcery a v životě rodiny to nebylo nic zvlášť výjimečného, protože Kohoutovi jsou takovou povinnou zastávkou při všech společenských událostech v obci, všechny místní znají a kontakty spíše vítají. V rozhovorech se zpočátku projevoval odstup plynoucí z toho, že si mě respondentka řadila do skupiny rekreatantů, později se však začal smazávat.

Fyzický prostor jako

a) Prostor praxe

Každodenní prostorová praxe respondentky se týká velmi omezeného prostoru - jejího domu a zahrady, nedalekého dětského domova, kde pracuje (cesta do práce trvá pěšky asi tři minuty), částí vesnice kolem jejího domu a nejbližšího lesa, kam chodí na dříví, na borůvky nebo na procházku. Ze vzdálenějších míst navštěvuje nejčastěji Cvikov a Jablonné v Podještědí kvůli

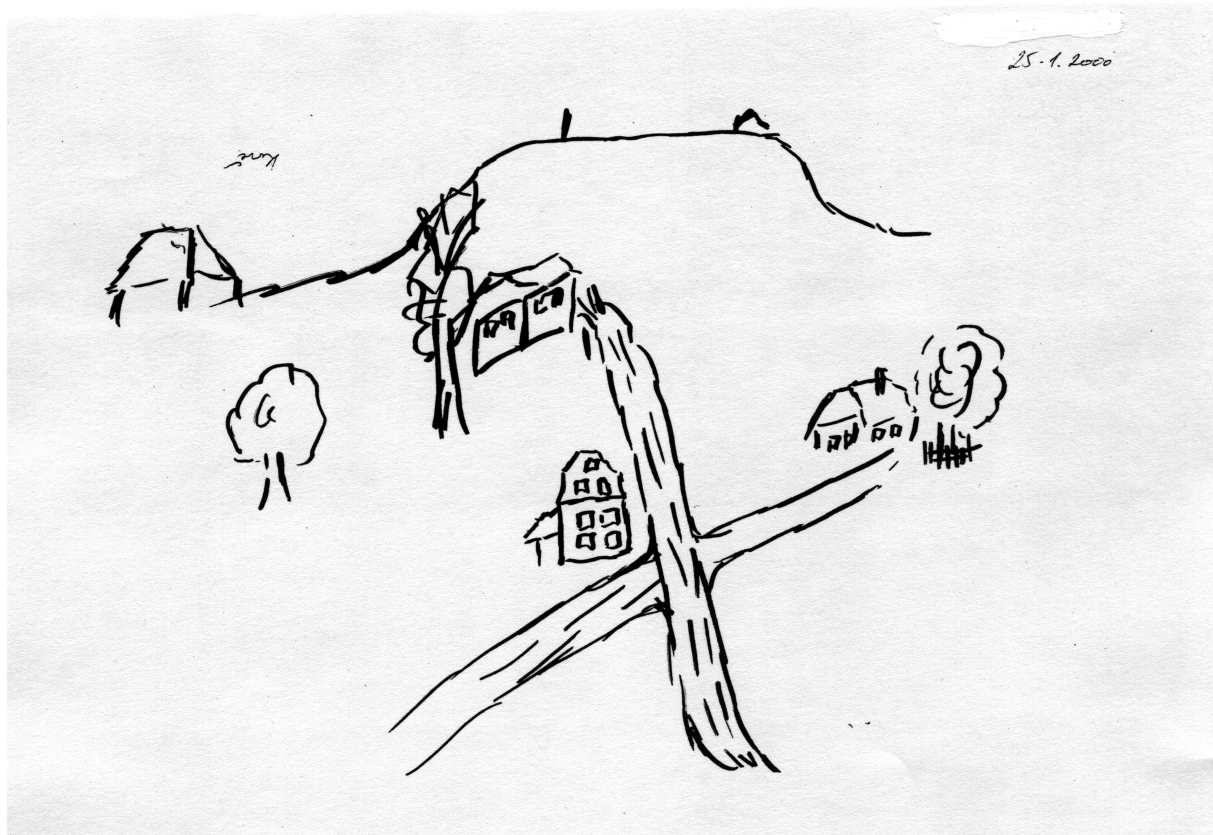
nákupům (asi 10 kilometrů vzdálená městečka), výjimečně je nucena se vydat do Nového Boru či České Lípy (vyřizování na úřadech), případně i se sebezapřením do Prahy. Dříve zajížděla asi jednou do měsíce do Žitavy či do Bogatyni (Polsko), taktéž nakupovat, ale dnes se již tyto cesty nevyplácí. Svou dnešní omezenou prostorovou praxi vysvětluje: „No tak občas někam jezdíme, ale, víte, já do města nerada chodím, já když mám jet do Prahy, tak už den předem mám bolení, pak to tam nějak přežiju a co nejrychlejc zpátky, tady k sobě na zahradu a na zápraží. Ale to i do Boru nerada, kamkoliv, do Polska na trh, to je pro mě utrpení. A vůbec se mi to víc líbilo předtím, to my jsme jako do NDR jezdili docela často a v Žitavě měli vždycky takovou pěknou výzdobu na vánoční a velikonoční trhy, teď už je to všechno taky takový moc... jak bych to řekla... hladký, veliký...” Prostor praxe respondentky se tedy se změnou systému a s otevřením hranice paradoxně zmenšil. Respondentka sice po otevření hranice využila možnosti jít na procházku na německou stranu, ale dnes říká: „Teď už jsme tam taky vlastně několik let nebyli, to spíš tak v devadesátém prvním, druhým roce jsme to všechno procourali. Tam je to ale krásná procházka těma skálama, to je opravdu moc hezký. A co já mám ráda, to je výhled od Lužickéjch bud takhle dolů na ten Oybin, on vypadá odtamtud tak blízko... Ale co zase nemusím, jsou ty jejich asfaltky. Takhle když maj upravený ty lesní cesty a takový ty odpočívadla na svačinku, to je pěkný, ale že bych musela chodit po silnici, to teda ne.”

Prostor praxe paní Kohoutové

b) Prostor identifikace

„Kde jsem doma? Tak tady u mě na zahradě, na zápraží, kam si chodím dát cigárko tajně, protože tchýně ani manžel by to nesnesli, pod ořešákem, tam si sednu ráda, tam mě často v létě uvidíte, když půjdete kolem. No tak dobře, tak takhle je jako Hvozdu s rozhlednou, tady jsou Lužické boudy, tam chodím na procházku moc ráda, tady jsou koně u toho divnýho domečku. To je taková moje procházka, to bych mohla chodit každý den stejnou cestou, nahoru k Boudám a pak po cestě k lavičce a přes louky zpátky. A co ještě, tak tis jeden a ten druhý v ohradce, tady jsou Liškovi a takovej strom tam u nich. Prostě tady ta část Krompachu, to je moje.” Zakreslený prostor identifikace respondentka jasně vymezuje - je to Horní Krompach, jedna ze tří hlavních částí obce. Na mapě vidíme respondentčin dům v centru (na křižovatce), dva domy sousedů (ve skutečnosti jich je v zachyceném výseku 14), u kterých stojí výrazné stromy, památný tis, siluetu Hvozdu s rozhlednou a restauraci a v sedle hostinec Lužické boudy, který je dnes v troskách a zarostlý stromy. Hlavním udávaným důvodem této identifikace je opět „krása“ tohoto koutu, i když spíše bývalá než dnešní. O tom svědčí zachycení Lužických bud jakoby v době, kdy fungovaly, tedy do roku 1948 a do postavení hraničního opevnění, ale i další výpověď: *„A pak by se mi líbilo, kdyby to okolí bylo takový jako dřív, že každý baráček měl svůj záhumenek, svoje políčko, a to měl opečovaný, tam byly brambory a pšenice a ovce to vypásaly, to vypadalo tak pěkně... Pak to všechno statek oplotil a udělal tu pastviny, a to pak už nebylo ono. Pak se s tím vůbec nic nedělalo, tak to tak zarostlo a je to ošklivé.”* Ke kladnému vnímání žitého prostoru přispívá také spokojenost se sousedskými vztahy: *„Já si nepamatuju, že by se tady na Horním Krompachu někdo s někým nějak zvlášť pohádal. Já nevím, čím to je, asi nějaký dobrý povětrnostní podmínky.”* Identifikačním prostorem respondentky je tedy Horní Krompach s panorámatem Hvozdu (asi 5 km²), ovšem jeho ideální obraz odpovídá nejspíš období od konce války do roku 1951.

Mentální mapa paní Kohoutové

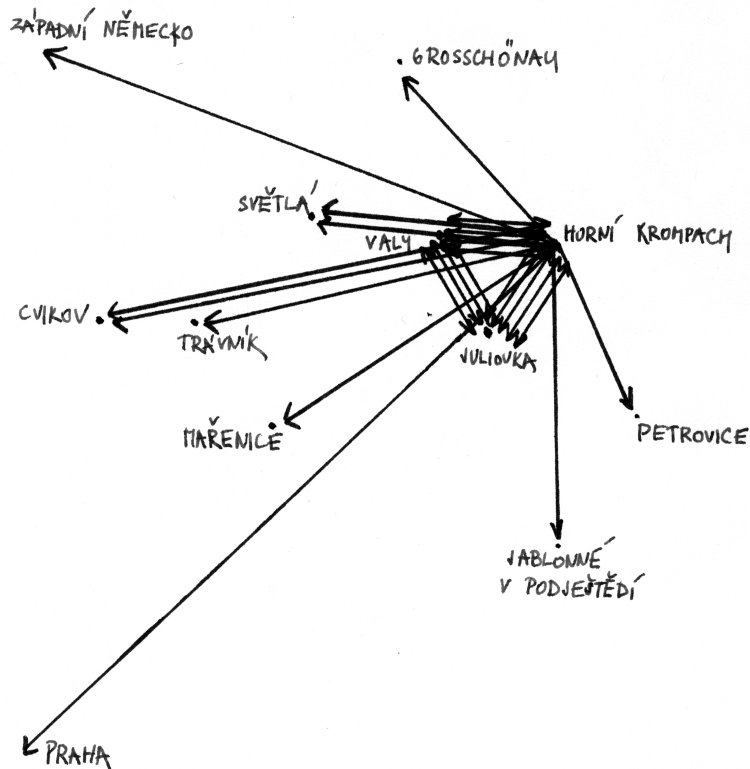
c) Prostor symbolů

Symbolické, tj. reprezentující identifikační prostor, objekty jsou z valné části totožné s objekty, které zvolilo polistopadové obecní zastupitelstvo jako symboly obce - silueta Hvozdu a památný tis. Respondentka k nim přiřazuje ještě Lužické boudy, které ovšem dnes již skoro nestojí.

Komunikační prostor

Největší počet komunikačních partnerů respondentky je situován v samotném Krompachu, v trojúhelníku Valy - Juliovka - Horní Krompach. Méně frekventovaní partneři jsou pak rozmístěni v okolních obcích a v Praze (část rodiny), další se nacházejí za hranicemi - v nedalekém Grosschönau (teta) a v nespécifikovaných místech v západním Německu (příbuzní). Komunikační prostor respondentky je silně udáván jejím prostorem praxe, je tedy prostorově poměrně omezený (hlavní část tvoří okruh asi 10 km od místa bydliště), o to četnější a kvalitnější ovšem kontakty jsou. Paní Kohoutová zná ve svém komunikačním prostoru opravdu každého

místního obyvatele, takže například při svatbě její dcery se u nich na zahradě sešlo asi 300 lidí.

Komunikační prostor paní Kohoutové

Žitý prostor respondentky a její konceptualizace hranice

Budeme-li sledovat rozsah složek žitého prostoru respondentky, zjistíme, že nejrozsáhlejší je prostor praxe (nejvzdálenějším místem, kam respondentka příležitostně zajíždí je Praha - asi 120 km), užší je prostor komunikace (okruh asi 10 km od místa bydliště) a nejužší prostor identifikace (okruh asi 1 km od místa bydliště). Mentální mapa ukazuje, že identifikační prostor je otevřen spíše jižním směrem, tj. směrem do středu vesnice, kam vede neukončená cesta. Severním směrem, tj. do Německa, cesta na mapě nepokračuje, ačkoli ve skutečnosti je tomu naopak. Identifikační prostor také nejvýrazněji reflektuje existenci státní hranice, kterou prostor praxe i komunikace překračuje (či spíše překračoval), vzhledem k německé části rodiny respondentky. Pro respondentku zjevně není představitelné, že by její identifikační prostor mohl zahrnovat i prostor za hranicí, distinkce se projevuje v chování i v jazyce (používání označení „tam u nich“, rozlišování procházek – „u nás“ nebo „do Německa“, přičemž procházky „do Německa“ se konají vždy kvůli nějaké návštěvě, která německou část kraje nezná, sama by se

sem respondentka projít nešla). Na druhou stranu nemá větších výhrad vůči možnosti, aby se Němci stěhovali sem, protože v nárůstu počtu stálých obyvatel vidí možnost obnovy vesnice. Uvítala by sice spíše Čechy či jiné národnosti, ale konkrétní výhrady proti Němcům nemá. Na otázku, jak by reagovala na možnost, aby si zde Němci mohli kupovat domy, odpovídá: „*No zrovna ty Němci... oni jsou občas takový dost hluční a takový jako moc samozřejmě, ale třeba by se tu udržel aspoň ten krám, kdyby tu někdo bydlel.*”

Závěr

Utváření žitého prostoru jednotlivce a společnosti

Žitý prostor jednotlivce se jeví jako průnik všech jednotlivých úhlů pohledu, které jsem se snažila uplatnit v průběhu práce - je to prostor, po kterém se pohybujeme, který vnímáme v jeho současné i historické podobě, který přetváříme a on utváří nás. Jsme jeho součástí, stejně jako tento prostor je součástí naší osobnosti. Patříme do tohoto prostoru jako členové jeho lidského společenství (můžeme také říci jako složky jeho ekosystému), udržujeme jeho paměť, vytváříme obraz tohoto prostoru pro okolí i pro nás samotné. Naopak náš žitý prostor nám nabízí určité možnosti k seberealizaci a komunikaci, nějakým způsobem se s ním identifikujeme, každopádně je však jedním z našich identifikačních znaků pro okolí. Mluvíme -li o sobě, mluvíme často o našem žitém prostoru - kde jsme se narodili, vyrůstali, kde bydlíme.

Žitý prostor je tedy zároveň reálný i takový, jaký si jej představujeme a jak je nám představován. Podobně o žitém prostoru (lived space) uvažuje Lefebvre - žitý prostor je v jeho práci třetím stupněm rozboru prostoru, který integruje dva předešlé: vnímaný prostor materializované prostorové praxe (perceived space of materialised spatial practise) a konceptualizovaný prostor, tj. různé reprezentace prostoru (conceived space, representations of space). Žitý prostor, u Lefebvra prostor reprezentace, postihuje to, jak se jednatel, resp. společnost aktivně vyrovnává s fyzickým prostorem a jeho reprezentacemi. Je to „space as directly lived through its associated images and symbols, and hence the space of inhabitants and users, it is dominated and hence passively experienced space which imagination seeks to change and appropriate. It overlays physical space, making symbolic use of its objects”(Lefebvre 1991:39).⁵⁴ Takto pojatý

⁵⁴ Je to prostor přímo prožívaný prostřednictvím jeho asociovaných obrazů a symbolů, je to tedy prostor obyvatelů a uživatelů. Je to ovládaný a zároveň pasivně prožívaný prostor, který se naše představivost snaží změnit a přivlastnit

koncept žitého prostoru se potom dá použít jak při zkoumání současné urbanizace (např. Nick Oatley ve své práci o pojmenovávání nových čtvrtí na okraji velkých měst) nebo při výzkumu vztahu sibiřského kočovníka k tundře. Daří se tak překonat v tomto případě neopodstatněné odlišování urbánní a rurální antropologie a otevřít univerzálně lidské otázky zakotvenosti člověka v prostoru.

Žitý prostor je výsledek mnoha procesů a on sám je procesem svého každodenního vytváření „jeho“ (tj. tímto prostorem ovlivněnými) obyvateli. Utváří se na základě fyzického prostoru, který má své charakteristiky (reliéf, klima, fauna, flora, typy osídlení, komunikace, architektura atd.) a své přirozené i umělé (státní hranice, hranice správních jednotek) hranice. Tento prostor jsem se snažila v práci popsat pod hlavičkou prostor praxe.

Některé objekty fyzického prostoru se procesem společenského zabydlování prostoru stávají symbolickými. Symbolizace prostoru je nedílnou součástí utváření žitého prostoru. Některé symbolizované objekty zůstávají živé po generace, jiné mohou mít život takřka jepičí. Živé symboly zprostředkovávají dalším generacím a novým obyvatelům minulost daného prostoru. Totéž platí o symbolech zapomenutých, pokud se o nich nezasvěcení dovědí. Prostor symbolů vypovídá o historické zkušenosti obyvatele.⁵⁵

Na utváření žitého prostoru má obrovský vliv také komunikační prostor, a to jak osobní komunikační síť jednotlivce, tak komunikační prostor mediální, který více či méně postihuje celou lokální společnost. Média, pojímaná ve škále od televize, rádia, tisku, přes veřejné vývěsky a nástěnky, fotografie a obrazy až po popisky míst na turistických stezkách, vytvářejí obrazy prostoru. Tyto reprezentace se dále projednávají a upravují mezi komunikačními partnery daného prostoru, načež je jednotlivec v nějaké formě akceptuje. Tak vzniká jeho vlastní obraz prostoru, se kterým se vyrovnává - snaží se jej naplnit, přizpůsobit se mu či se od něj distancovat.

Právě o tento osobní obraz prostoru se jedná, mluvíme -li o identifikaci s prostorem. Pro naši

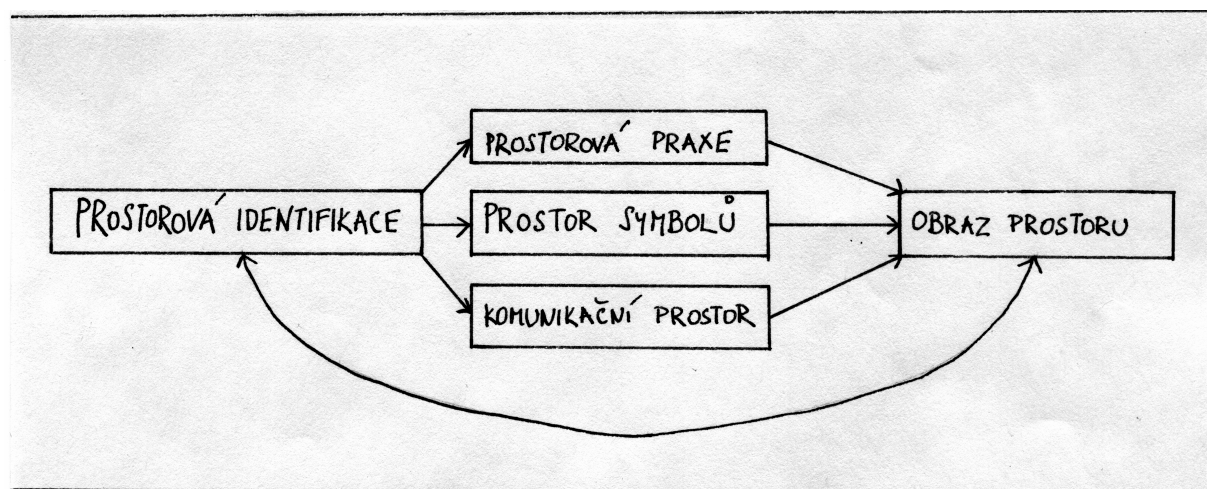
si ho. Překrývá fyzický prostor, jehož objekty symbolicky využívá. – Př. aut.

⁵⁵ Můžeme si všimnout, že respondenti převážně zvyrazňují místa, která byla živými symboly v době, kterou považují za šťastné období svého života, v době, na kterou rádi vzpomínají. Pro nejstarší generaci (75 a více let) je to první republika se svými výletními restauracemi a poutními místy, pro mladší (60 – 75 let) je to doba osídlování pohraničí a výstavby NDR, pro ještě mladší doba nadšeneckého socialismu 50. let se společnými brigádami a tancovačkami. Od této generace ale k žitému prostoru také neodmyslitelně patřila uzavřená státní hranice, symbol kraje a zdroj malých místních dobrodružství. Právě tento symbol vykazuje dnes zvláště na české straně poněkud anachronickou životnost. Hranice už je sice deset let otevřená a různé iniciativy se jí snaží v prostoru co nejvíce znevýraznit, ale na mentálních mapách mnoha českých respondentů stále figuruje jako nezpochybnitelná bariéra.

identifikaci není podstatné, zda se daný prostor rozkládá mezi jistými stupni severní či jižní šířky, jaké přesně má geologické podloží a zda tu 6. srpna 1567 udeřil blesk do kostela, ale s tím, co si o tomto prostoru a jeho vědecky podchytilných charakteristikách myslíme. Přičemž naše prostorová identifikace může mít více vrstev - od nejužšího okolí našeho bydliště, přes kraj, region či stát po kontinent a snad i svět. Stejně dobře může být i prostorově roztříštěná - pohybujeme-li se mezi dvěma či více prostorově vzdálenými místy, můžeme si vytvořit několik nezávislých prostorových identifikací propojených naší osobou.⁵⁶

Ve zkratce - jak se tedy utváří to, co jsme si definovali jako žitý prostor? Díky naší každodenní zkušenosti s prostorem (prostorová praxe), díky našemu povědomí o historii prostoru na osobní i obecné úrovni (zachycuje prostor symbolů) a díky působení komunikačního prostoru vzniká náš osobní obraz prostoru. S tímto obrazem se pak v nějakém smyslu identifikujeme a z této identifikace vychází naše zpětné působení a ovlivňování prostorové praxe, prostoru symbolů i komunikačního prostoru.

Schéma utváření a fungování žitého prostoru

Po takovém zjednodušení je zcela jasné, proč se tak výrazně liší žité prostory dvou respondentů, které jsem představila v minulé kapitole a kteří se dají považovat za zástupce obyvatel české a německé strany hranice.

Prostor praxe německých respondentů zasahuje více na českou stranu hranice - do Čech se chodí především na výlety a za občerstvením, mnozí zde mají ovšem také pracovní kontakty, dá se zde

⁵⁶ Tak například někteří víkendoví hosté Krompachu se cítí stejně dobře Pražáky jako Krompašáky, přičemž tyto identifikace se výborně doplňují a ani v nejmenším nenarušují integritu dané osobnosti.

levně nakoupit. Také historické povědomí německých respondentů zahrnuje díky kontinuálnímu rodinnému či sousedskému zprostředkování českou stranu hranice, jejich symbolická místa jsou rovnoměrně rozvrstvena po obou stranách hranice. Z nových symbolů devadesátých let můžeme jmenovat především hraniční přechody pro pěší, které jsou dnes rozmístěny průměrně po dvou kilometrech na celém úseku sledované hranice, stromy přátelství/Bäume der Freundschaft, zasazené po otevření prvního přechodu roku 1991 nebo památník odsunu v místě, kde transporty přecházely hranici. Posledně jmenovaný ovšem část německých respondentů označuje za nevhodný s poukazem na to, že sudetští Němci by neměli v očích české veřejnosti reprezentovat všechny Němce. Vztyčení takového památníku vnímají jako nepřátelský akt vůči Čechům.

Památník odsunu v sedle pod Luží

Veledůležitou roli pro formování obrazu prostoru hraje u německých respondentů vliv mediálního komunikačního prostoru. Vzhledem k turistické oblíbenosti kraje potkávají se obyvatelé s medializací svého prostoru opravdu na každém kroku. Přitom velká část turistických

letáků, kancelářů, reklam, průvodců a zpravodajů představuje kraj jako kout tří zemí /Dreiländereck. Mnohem větší mediální podporu než u nás má také projekt Euroregionu Nisa a fakt, že Evropská unie v dohledné době pojme i Českou republiku a Polsko, se bere jako nezpochybnitelný. To vše vytváří obraz prostoru, který jednoznačně zahrnuje i území za hranicí. S tímto obrazem se pak němečtí obyvatelé identifikují a prakticky vyrovnávají, což ale naopak vytváří nedůvěru v obyvatelích české strany hranice. Odtud pramení hodnocení typu „oni jsou takoví sebevědomí“, „moc se tady roztahují“, „chovají se, jako by jim to tu patřilo“.

Naopak prostor praxe českých respondentů vybíhá do Německa jen dosti výjimečně - na procházku, v létě na blízké koupaliště, před Vánoci na nákup zboží, které je tam ještě stále levnější než u nás. Nejstarší vrstva prostoru symbolů je u většiny českých respondentů z poválečné doby, pamětníci dob předešlých by se dali spočítat na prstech jedné ruky a vzhledem ke svému německému původu se také těmito svými zkušenostmi až do roku 1989 raději nechlubili. Symbolický prostor českých respondentů je evidentně omezen státní hranicí, obsahuje především různé přírodní památky. V devadesátých letech mnoho nových symbolických míst nevzniklo, vůbec změny po roce 1989 vnímají respondenti jako pro kraj spíše nepříznivé (na osobní úrovni však nutně nepříznivé být nemusí). Zhoršila se dopravní obslužnost, ubyly pracovní příležitosti, snížil se počet stálých obyvatel. Komunikační prostor obyvatel je většinou provázán s rekreanty z měst, kteří v obrazu kraje zdůrazňují jeho estetické a ekologické kvality, ovšem kteří se také ve své velké většině distancují od německé strany hranice a odmítají veškeré změny v zavedených pořádcích. Rekreantka z Prahy, paní Loukotová se vyjadřuje: „*No nějaká větší spolupráce s Němci tu, probůh, snad nebude. My bysme přišli o ten klid, za kterým sem jezdíme. To je logický.*“ Také medializace prostoru jako Euroregionu Nisa je téměř zanedbatelná, nedávno se sice objevily v obcích a na hraničních přechodech nástěnky Euroregionu se základními informacemi o obcích a místních pamětihodnostech, ale celý projekt je vnímán spíše jako něco vnějšího, odtažitého a nejasného. Na otázku po fungování Euroregionu se mi od jednoho respondenta dostalo dokonce této odpovědi: „*Euroregion, euroregion? Hmm, to budou asi ti z Liberce, co opravují hřbitovy.*“ Prostor je zatím stále spíše medializován jako severní české pohraničí, v současnosti se objevily také nové mediálně prostředkované celky mikroregionu Novoborsko a Libereckého kraje. Který z těchto větších prostorových celků se stane nosným pro formování obrazu žitého prostoru, je zatím sporné, téměř nic však nenavzděčuje tomu, že by to mohl být celek překračující státní hranici. Komunikační prostor

obyvatel české strany hranice zůstává do značné míry omezen státní hranicí a okruhem několika sousedících obcí. Přesahy sem vnášejí městští rekreanti, kteří ale nejsou nikterak nakloněni přeshraničnímu otevírání.

Jaký tedy může být obraz prostoru českých obyvatel? Krásný, zapadlý kout českých pohraničních hor, rekreační oblast, území chráněné pro své přírodní i architektonické památky. Identifikace s takovýmto obrazem ovšem vede spíše k udržování státní hranice než naopak, k soustředění se na vlastní dům a nejbližší okolí, ke konzervaci současného stavu.

Rozbor žitého prostoru českých a německých obyvatel Lužických hor nám vysvětluje, proč se toho na české straně ve vnímání a postoji k hranici mnoho nezměnilo ani deset let po jejím otevření.

Nezájem české strany na spolupráci s Němci by se dal osvětlit jako etnický konflikt, jako důsledek historických reminiscencí nebo jako hájení národních zájmů. Z mého pohledu se ale jeví jako projev odlišného utváření a fungování žitého prostoru. Při hledání obsahu kategorie žitého prostoru jsem se snažila o co možná nejkompexnější přístup, takže by se mohlo zdát, že žitý prostor určuje v lidském životě téměř všechno. Je pravda, že zkušenost s žitým prostorem je univerzální, ovšem důležitost jeho jednotlivých složek se různí. Pro člověka, který se ob rok stěhuje (jako já), je logicky určující komunikační prostor a mediální zprostředkování, protože prostorová praxe i bohatost symbolického prostoru je vázána na dlouhodobý pobyt a nejlépe na rodinnou tradici. Naopak člověk tradic i praxí zakotvený v jistém prostoru bude mít k jeho medializacím zajisté mnohem střízlivější přístup. Navržený rozbor žitého prostoru si tedy vyžaduje předně aplikaci na jednotlivce, v čemž také spatřuji jeho přínos pro antropologii dnešní společnosti mediálně provázaných jedinečných osob.

Jsem tedy u konce své práce a možná i u konce svého zabydlování ve zdejších kraji, protože neovlivnitelné okolnosti mě ženou do další změny žitého prostoru. Fyzické přesídlení změní mou prostorovou praxi, ale v mém komunikačním prostoru zůstane beze sporu část vázaná k tomuto více jak ročnímu životu v Lužických horách, stejně jako mi v paměti zůstanou zdejší prostorové symboly. Píšu o životě v Lužických horách, ačkoliv bych mohla také říci v „pohraničí“, v „Sudotech“, na „drsném severu“ nebo třeba na „Žitavsku“. Pojmenování Lužické hory/Lausitz Gebirge však pro mě shrnuje obraz kraje, se kterým jsem se rozhodla identifikovat – „hory“ vyjadřují pro mě vysoce uspokojující přírodní prostředí a přívlastek „Lužické“ v mém vnímání

označuje prostor se zajímavou multietnickou tradicí, jejíž obnovu bych si přála.

Seznam citovaných respondentů

Pan Eckert - asi 65 let, Jonsdorf, dodnes sportovec tělem i duchem, vystřídal vícero technických zaměstnání, pracoval převážně v místních provozech a v Žitavě. Chodí do Krompachu na kurzy češtiny, vystupuje velmi vstřícně k české straně.

Johan - 39 let, Oybin, vystudoval vysokou školu se zaměřením na ochranu životního prostředí. Práci v oboru ale nenašel, takže nyní pracuje jako účetní malé soukromé firmy, kterou vede jeho bratr. Je svobodný a bezdětný, hodně času věnuje turistice a cestování. Učí se česky, navázali jsme spolu velmi přátelský vztah.

Paní Kohoutová - 50 let, Krompach. Paní Kohoutová se zde narodila do česko-německé rodiny, vychodila zde základní školu a celý život tu také pracuje v dětském domově. Má dvě dospělé dcery a pětiletou vnučku. Náš vztah by se dal charakterizovat jako dobrý sousedský.

Paní Loukotová - asi 50 let, Krompach. Paní Loukotová bydlí v Praze, pracuje v Českém rozhlase, do Krompachu jezdí v létě na víkendy a na dovolenou. Její vztah k místnímu kraji je ale velmi citový, prožila zde s babičkou prvních osm let svého života. Pro místní přesto zastupuje typickou rekreantku, lufťáčku. Bavili jsme se spolu od počátku velmi přirozeně, považovala mne také spíše za pražáčku než za cokoliv jiného.

Pan Pachtl - asi 72 let, Oybin. Narodil se v Krompachu v sedlácké rodině, po návratu z války byl s celou rodinou během 14 dnů odsunut. Usadil se v Oybině, dnes je hlavním organizátorem setkání původních obyvatel Krompachu, dokumentuje historii této komunity. Snažil se mi nabídnout veškeré jemu dostupné materiály o Krompachu, náš vztah však nepřekročil pracovní úroveň.

Paní Pláničková - asi 60 let, vystudovala střední textilní školu ve Cvikově, do kraje se přistěhovala po válce v jejích patnácti letech. Zde se vdala, pracovala, vychovala dva syny. V Krompachu koupili s manželem dům na důchod, který tráví velmi aktivně - starají se o malé hospodářství a vypomáhají v obci se vším, co je potřeba, seč jim síly stačí. Po ukončení rozhovorů se náš vztah dále příliš nerozvíjel, ale panuje mezi námi vzájemná důvěra.

Pan Strnad - asi 50 let, Krompach. Do kraje se vrátil po revoluci z emigrace ve Švýcarsku,

koupil zde a restauroval krásnou lužickou chalupu. Kraj zná z dětství, neboť po válce se sem odstěhovala jeho babička. V posledních volbách se stal členem obecního zastupitelstva, díky znalosti jazyka pomáhá při kontaktech s německou stranou, jinak se příliš neangažuje. Náš vztah by se dal charakterizovat jako spojení netypických obyvatel Krompachu.

Paní Vávrová - 79 let, Krompach. Narodila se v Krompachu v česko-německé rodině, v mládí se hodně stěhovala kvůli otcovu zaměstnání. Po válce se vrátila do Krompachu, pracovala 30 let v místním dětském domově. Společně s paní Werfelovou jsou pamětnicemi Krompachu, každý je zná, ony znají každého. Postupně jsem poznala i její dcery a vnučky a náš vztah je velmi přátelský.

Paní Werfelová - 80 let, Krompach. Narodila se v Krompachu v německé rodině, která byla díky známostem ušetřena odsunu. Pracovala ve cvikovské textilní továrně, kde se naučila česky a našla si nové přátele a známé. Z místních je zajisté největší pamětnicí krompašských dějin. Náš vztah byl poznamenán lehkou nedůvěrou, respondentka se cítila jakýmsi způsobem ohrožena, když jsem se jí ptala na její „německou minulost“.

Výběrová bibliografie

Augé, Marc. 1986. *Un Anthropologue dans le métro*. Paris: Hachette.

Augé, Marc. 1999 (1994). *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis, př. Holzbachová Ivana

Barker, C. a Galasinski, D. 2000. *Signs of identity. Cultural Studies and Critical Discourse Analysis in Dialogue*. London: Sage.

Bazin, Anne. 1997. *Le retour de la question allemande dans la vie politique tchèque*, Praha: Documnets de travail de Cefres N. 9.

Bláha, Inocenc Arnošt. 1914. *Město. Sociologická studie*. Praha: Melantrich.

Bláha, Inocenc Arnošt. 1937. *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha: Orbis.

Blažek, Bohuslav. 1995. *Vesnice, od problémů ke společenství*. Praha: Ecoterra.

Blažek, Bohuslav. 1997. *Problémy a výhledy českého venkova*. Praha/Libčevy: Ecoterra.

Bohannon, P. , Plog, F. 1967. *Beyond the frontier: Social process and cultural Change*. New

York: The Natural History Press.

Böhmer, Tilo. 1999. Wie mein Urgroßvater 1849 über Nacht vom Sachßen zum Österreicher wurde. In *Bibliotheksjournal der Christian Weise Bibliothek Zittau* 1999/8.

Donnan, Hastings a Wilson, Thomas M. 1999. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, New York: Berg.

Duby, Georges. 1991. Quelques notes pour une histoire de la sensibilité au paysage. *Études rurales* 121 -124: 11 - 14.

Franzel, Emil. 1997. *Sudetendeutsche Geschichte*. Augsburg: Bechtermünz Verlag.

Gabert, Gérard. 1981. Les nouvelles communautés de vie en R.F.A. In *Transformations sociales et dynamique culturelle*. Ed. Chombart de Lauwe, Paul-Henry. Paris.

Galasinski, Dariusz a Meinhof, Ulrike Hanna. 2000. *Border Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities*. Report z páteho skeletového projektu organizace European Border Identities consortium.

Gould, Peter a White, Rodney. 1974. *Mental maps*. Glasgow: Pelican Books.

Greverus, Ina-Maria. 1997. L'identité et la notion de Heimat. In *Ethnologie française* 1997/4.

Hannerz, Ulf. 1990. *The global ecumene as a network of networks*. Předneseno na First meeting of the European Association of Social Anthropologists, Session on Conceptualizing Societies, Coimbra, Portugal, August 31 - September 3.

Hemmerle, Rudolf. 1997. *Sudetenland*. Augsburg: Bechtermünz Verlag.

Houžvička, Václav. 1996. Odsunutí Němci - jádro česko-německého sporu. In *Kdo žije v pohraničí*, ed. Zich, F., Houžvička, V., Jeřábek, M., Kastner, Q. Ústí nad Labem: Sociologický ústav AV ČR.

Houžvička, Václav. 1997. *Reflexe sudetoněmecké otázky a postoje obyvatelstva českého pohraničí k Německu*. Ústí nad Labem: Sociologický ústav AV ČR.

- Hynek Alois. 1994. Mentální mapy kulturní krajiny. In *Krajina jako domov*, kol.aut., Praha.
- Kastner, Quido. 1999. *Osídlování českého pohraničí od května 1945 (na příkladu vybraných obcí Litoměřicka*. Ústí nad Labem: Sociologický ústav AV ČR.
- Keller, Jan. 1996. *Šok z ekologie*. Praha: Český spisovatel.
- Konopásek, Zdeněk. 1998. *Estetika sociálního státu*. Praha: G+G.
- Kural, Václav. 1994. *Místo společenství konflikt!* Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Librová, Hana. 1988. *Láska ke krajině*. Brno: Blok.
- Librová, Hana. 1996. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica.
- Łukowska, Maria A. 1998. Ecology and Ecologism in Contemporary Urban Folklore. In *Ecology and Folklore III*, ed. Brouček, Stanislav a Krawczyk - Wasilewska, Violetta, str. 65 - 73, Praha: Etnologický ústav AVČR.
- Maříková, Hana, Petrusek, Miloslav, Vodáková, Alena (za kolektiv). 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Lynch, Kevin. 1960. *The image of the city*. Massachusetts, Cambridge, London: The MIT Press.
- Mendras, Henri. 1984. *La fin de paysans*, Paříž.
- Müller, Birgit a Uherek, Zdeněk. 1996. *Všední den v Jablonci roku 1994, Od novoosídlenecého pohraničí k euroregionu*. Vídeň.
- Murphy, David. 1998. Podstatné rysy českoamerické krajiny. *Český lid* 85: 35 – 47, př. Ivan Dubovický.
- Nováková, Eliška. 1976. Étude paysagiste du territoire modèle de Třeboň. *Quaestiones geobiologicae*, 16
- Oatley, Nick. 1997. *Edge of City Developments: Naming new Urban Spaces*. Paper prepared for the International Seminar on City Words, Paris 4. - 6. 12. 1997.

Premusová, Jarmila 1999. Vlastnictví půdy a domů v biografiích pamětníků sudetského pohraničí a vnitrozemí. *Biograf* 1999/18-19: 25 – 41.

Roubík, František. 1938. *Silnice v Čechách a jejich vývoj*. Praha.

Říčan, Pavel 1999. Z vesnice na venkov - o cestách tam a zase zpátky. *Biograf* 1999/20: 5 – 32.

Sautter, Gilles. 1991. Paysagismes. *Études rurales* 121 - 124: 15 - 20.

Smejkal, Ladislav. 1990. Květ tajemné krásy. In sborník *Zdislava z Lemberka*, ed. Sovadina, Miloslav. Česká lípa: Okresní vlastivědné muzeum.

Sovadina, Miloslav. 1998. *Správní vývoj Českolipska od roku 1848*. Česká Lípa: SOkA.

Společná německo-česká komise historiků. 1996. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19.století*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

Stade, Ronald. 1993. Designs of Identity: Politics of Aesthetics in the GDR. In *Ethnos* 1993/3-4.

Staněk, Tomáš. 1996. *Perzekuce 1945*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.

Suša, O. 1992. Moderní společnost a ekologický problém - solidarita a konflikt. Praha: UK, *Acta univ. Carol. Philos. et Histor., Studia sociol.*, IX: 85 – 105.

Svašek, Maruška. 1999. History, Identity and Territoriality. Redefining Czech-German relations in the post-Cold War Era. *Focaal* 33: 37 – 58.

Svobodová, Hana. 1991. Příroda - krajina - člověk. *Filosofický časopis* 6: 944 - 953.

Svobodová, Hana. 1994. Domov jako místo. In *Krajina jako domov*, kol.aut., Praha.

Svobodová, Hana. 1994. Sociální orientace v prostoru. In *Krajina jako domov*, kol.aut., Praha.

Štajnochr, Vítězslav. 1993. Náčrt problematiky etmoekologických vztahů. *Časopis přátel starožitností*, 4.

Tuan, Yi-Fu. 1974. *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliffs: Prentice Hall inc.

Prameny

Flex, Hilde a Handschick, Inge 1998. *Jahresringe*. Spitzkunnersdorf: Oberlausitzer verlag Frank Nürnberger.

Kafka, Josef. 1909. *Lužické hory a Ještěd*. Praha: nákladem a tiskem Dr. Ed. Grégra a syna.

Karpaš, Roman, Stein, Karel, Nevrlý, Miloslav. 2000. *Album starých pohlednic Lužických hor a Ještědu*. Liberec: Nakladatelství 555.

Kinský, Bohumil. 1928. *Ralsko, Ještěd a Lužické hory*. Česká Lípa: Český musejní spolek.

Koch, Daniel. 1925. *Heimatkunde der Gerichtsbezirke deutsch-Gabel und Zwickau i. B. Ein Buch für wanderlustige Heimatfreunde*.

Kol. autorů. 1987. *Lužické hory, Ještědský hřbet*. Praha: Olympia.

Menasse, Robert 1999 (1997). *Čelem vzad*. Praha: Evropský literární klub, př. Karlach, Hanuš.

Patočka, František. 1959. *Lužické hory a rumburská vrchovina*. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství.

Winter, Manfred. 1982. *Chronik und Sagen von Oybin*. Oybin: Rat der Gemeinde Kurort Oybin.

Archivy

Okresní archiv Česká Lípa

inventáře: OÚ Jablonné v Podještědí 1851 - 1938

OÚ Jablonné v Podještědí 1938 - 1945

Landrat Deutsch-Gabel 1938 - 1945

ONV Nový Bor 1949 - 1960

MNV Krompach 1946 - 1980

Altbestand, Christian Weise Bibliothek Zittau

